

TÜRK DİLLERİNDE ALOMORFİ KOŞULLANMASI*

Eyüp BACANLI**

Özet: Bu makalede Türk dillerindeki parça ve işlem morfolojilerinde görülen gövde ve ek alomorfi eş zamanlı bakış açısıyla ele alınmaktadır. Bugüne dek Türk dil ve lehçelerinin gramatikal tasvirlerinde genellikle ek alomorfi fonolojik koşullar çerçevesinde ele alınmıştır. Morfolojik koşullar ise içerdikleri fonolojik koşullar nedeniyle morfofonemler temelinde kısmen ele alınmıştır. Ancak Türk dillerindeki alomorfinin oluşumunda, diğer dünya dillerinde olduğu gibi morfolojik, sözcüksel ve hatta semantik bir takım koşullar da belirleyici olabilmektedir. Fonolojik olmayan koşullar, (özellikle de sözcüksel ve semantik olanlar) asimetrik ve yeterince genelleşmemiş morfolojik süreçleri kapsadığı için Türk dillerinin gramatikal tasvirlerinde göz ardı edilmektedir. Bu nedenle ilk defa bu çalışmada çeşitli eski Türk dillerinden tespit edilen bazı sözcüksel ve semantik koşullu alomorfi örneklerine de yer verilecektir. Çalışma Türk dil ve lehçelerinde karşılaşılan gövde ve ek alomorfinin çeşitli türlerini eş zamanlı olarak analiz etmede, dilbilimsel yaklaşımları dikkate alan metodolojik bir yenilik önermektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk dilleri, alomorfi, alomorfi koşullanması, sözcüksel koşullanma, semantik koşullanma

Conditioning of Allomorphy in Turkic Languages

Abstract: In this paper, stem and affixal allomorphy observed in the segmental morphology and process morphology of Turkic languages is examined from a synchronic viewpoint. To date, Turkologists have generally dealt with affixal allomorphy in the frame of phonological conditions in their grammatical descriptions of Turkic languages. Morphological conditions, on the other hand, have been partly analysed on the basis of morphophonemes due to the phonological features they have. However, in the formation of allomorphy in Turkic languages, as in other World languages, morphological, lexical and even semantic conditions may be determining factors. Non-phonological conditions (especially lexical and semantic ones) are generally disregarded in the grammatical descriptions of Turkic languages, since they comprise asymmetric and non-generalized morphological processes. Therefore, this article, for the first time, will show some examples of lexically and semantically conditioned allomorphy which are detected in Older Turkic languages. All in all, this

* TÜBİTAK'a ARDEB 113K488 numaralı "Türk Dillerinde Düzensizlikler" başlıklı proje kapsamındaki katkılarından dolayı teşekkür ederim. Ayrıca, konunun teorik yönlerini anlamamda desteğini esirgemeyen Dr. Ljuba Veselinova'ya teşekkür ederim.

** Doç. Dr., TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi.

paper paying attention to contemporary linguistic approaches, suggests a methodological novelty for synchronic analysis of different types of stem and affixal allomorphy encountered in Turkic languages and dialects.

Keywords: *Turkic languages, allomorphy, allomorphy conditioning, lexical conditions, semantic conditions*

1. Giriş

Bu çalışmada Türkçede parça ve işlem morfolojilerinde görülen alomorfi türlerinin ortaya çıkmasındaki çeşitli fonolojik, morfolojik, sözcüksel ve semantik koşullar ele alınacaktır. Bu koşullar yalnızca dilin eş zamanlı durumunda ortaya çıktıkları için bakış açısı da tümüyle eş zamanlı olacaktır. Hiç şüphesiz, alomorfların ve alomorfi koşullarının her birinin kendine özgü ilginç bir öyküsü vardır. Ancak, eş zamanlı kuramsal bir incelemede tarihsel olaylar argüman olarak kullanılmamalıdır (krş. Mel'çuk 1994: 359; 2006: 416). Saussure'ün bundan bir asır evvel koyduğu temel ilkeyi tekrar hatırlamakta yarar var: "Dil olguları incelenirken ilk dikkati çeken şey, konuşan kişi açısından bunların zaman içindeki ardışıklığının söz konusu olmamasıdır. Çünkü konuşan kişi bir durum karşısındadır. Onun için bu 'durumu' anlamak isteyen dilbilimci, onu yaratan her şeyi yok saymalı, art zamanlılığı bilmezlikten gelmelidir" (Saussure 1976: 75).

Burada ele alınacak alomorfi koşullarına geçmeden önce morfem, morf, alomorf ve alomorfi gibi terimlerden ne anlaşılması gerektiğine kısaca bakmak yararlı olacaktır. Dilbilimciler tarafından "yapısal dil analizinde, daha küçük parçalara ayrılamayan temel fonolojik ve semantik unsur" (Bussman 1998: 767), "gramerin anlamlı en küçük birimi" (Crystal 2008: 313), "sözcüklerin anlamlı en küçük bileşenleri" (Haspelmath & Sims 2010: 3) olarak tanımlanan *morfemler* soyut bir nitelik taşırlar. Onların yüzeyde somut nitelik kazanmış tek görünümü varsa *morf*, eğer birden fazla görünümü varsa her birine *alomorf* denir. Örneğin, Özbekçede çoğul morfeminin *+lär* şeklinde tek bir morfu varken (ör. *kitob+lär, kişi+lär*) Türkiye Türkçesinde aynı morfemin *+lA²r* üst yazımıyla gösterilen *+lar/+ler* şeklinde iki alomorfu bulunur (*kitap+lar, kişi+ler*). Bu çalışmada ele alınacak alomorfi ise "yalın bir semantik birimin yüzeyde pek çok sunumlarının bulunması" (Bybee 1985: 6) veya "bir morfemin alternatif (morfemsel) görünümünün bulunması olgusu" (Crystal 2008: 313) şeklinde tanımlanır. Alomorfi, öngörülebilir ve tekrar eden örüntüler nedeniyle morfoloji ve fonolojinin kesiştiği alanları kapsar. Ancak dilde yürürlükte olan fonolojik kurallar zamanla alttan gelen yeni ses olaylarıyla etkinliğini yitirir ve eski mekanizmanın bazı özellikleri yeni sisteme aktarılır. Böylece, geçmişin kalıntıları ve araya karışan analogik ve semantik değişimlerle alomorfi çeşitlilik kazanır.

Alomorf sayısı değişkendir. Örneğin, Türkiye Türkçesinde bulunma hali morfeminin *+da/+de, +ta/+te* şeklinde dört, 3. şahıs bildirme ekinin ise *+dır/+dir, +dur/+dür, +tır/+tir, +tur/+tür* şeklinde sekiz alomorfu bulunur. Morf ve alomorf terimleri genellikle ve ilk olarak ekleri ve onların alt biçimlerini akla getirmekle

TÜRK DİLLERİNDE ALOMORFİ KOŞULLANMASI

birlikte isim, zamir, sıfat gibi bağımsız veya fiil gibi bağımlı sözcüksel morfemlerin de alomorfları olabilir (Mel'çuk 2006: 398; Lieber 2009: 162-163; Haspelmath & Sims 2010: 23). Örneğin, Türkçede *ev* (bağımsız ve anlamsal) sözcüksel morfeminin tek bir morfu vardır ve hiçbir koşulda gövde değişmez: /ev/. Ancak, *de-* (*mek*) ve *kanat* sözcüksel morfemleri farklı çekim ortamlarında birden fazla alomorfla temsil edilir: *de-di*, *de-se*, *de-yip*, *di-yen*, *di-yecek*; *kanat+lar*, *kanat+ta*, *kanad+ım*, *kanad+ın* vb. Dolayısıyla, Türkçedeki bu sözcüksel morfemlerin sırasıyla /de-/ ve /di-/, /kanat/ ve /kanad/ şeklinde ikişer alomorfu bulunur.

Alomorfların yazımında esas alınacak transkripsiyon ve üst yazım da önemlidir. Bu çalışmada Türkiye'deki Türkoloji araştırmalarında ilgili Türk dil ve lehçelerinde genel kabul gören transkripsiyon uygulamaları esas alınacaktır. Üst yazımda A^2 /a/ ve /e/ seslerini; F^2 /ı/ ve /i/ seslerini; F^4 /ı/, /i/, /u/, /ü/ seslerini; U^2 /u/ ve /ü/ seslerini; D ise /d/ ve /t/ karışıklığını yansıtan sesleri gösterecektir. Çalışmada ayrıca 'V' işareti 'vokal', 'K' işareti ise 'konsonant' anlamında kısaltma işlevi görecektir.

Alomorf tespitinde morfemin yazımı değil, onun fonolojisi, dolayısıyla telaffuz özellikleri dikkate alınmalıdır. Yazım, alomorfların tespitinde karışıklığa yol açabilir. Bazen tek yazımlı bir morfem telaffuzda birden fazla alomorfa sahip olabilir. Osmanlıca metinlerde bunun onlarca örneğini görmek mümkündür. Söz gelimi, yazıda *ع-* ile gösterilen yükleme hâli morfeminin 18. yüzyıldan itibaren sadece /+ı/ ve /+i/ değil, aynı zamanda /+u/ ve /+ü/ alomorflarının da bulunduğunu biliyoruz (Kartallıoğlu 2008: 453). Aynı durum, günümüz Türkiye Türkçesindeki bazı sözcüksel morfemlerin farklı çekim ve türetme ortamlarındaki çeşitli telaffuzlarında da görülür. *Memnun*, *teşvik*, *usul* gibi Arapçadan kopyalanmış pek çok sözcüğün, vokalle başlayan ekle birleşmeleri sonucunda son heceleri uzun telaffuz edilir: krş. *memnundum* X *memnunum*. Böylece, yazıya yansımamakla birlikte *memnun* morfeminin /memnun/ ve /memnu:n/ şeklinde iki alomorfu olduğu görülür. Çuvaşçada çoğul morfemi *+sem* (Kiril ile *+cem*) yazımıyla gösterilir. Oysa, bu ekin telaffuzda iki biçimi, yani iki alomorfu bulunur. Ötümsüz konsonantlardan sonra /+sem/, vokallerden ve ötümsüz olmayan konsonantlardan sonra /+zem/ alomorfu duyulur: *tus+sem* /tussem/ 'dostlar', *şınsem* /şınzem/ 'insanlar' (Durmuş 2009: 39-40). Benzer bir durum, Türkiye Türkçesinde /k/ ile biten morfemlerin alomorfları için de geçerlidir, örneğin *+l^k* isimden isim türetme ekinin yazıyla gösterilen dört alomorfunun yanında, ötümlüleşmeyle ortaya çıkan /ğ/ sesinin Türkçede fonemik değerinin olmamasından dolayı, *+lı/+li*, *+lu/+lü* şeklinde dört alomorfu daha vardır.

Soyut birer kavram olan morfemlerin somut görünümleri olan alomorflar, belirli koşullarda ortaya çıkarlar. Bu koşullar genellikle dilin fonolojik kural ve değişim mekanizmalarına göre belirlenir ve öngörülebilir niteliktedir. Örneğin, Türkiye Türkçesindeki *ev+imiz+de+kin+i* sözcüğünde /ev/ bağımsız morfemi, /+imiz/ 1. çoğul şahıs iyelik morfemi, /+de/ bulunma hâli morfemi, /+ki(n)/ aitlik eki morfemi, /+i/ yükleme hâli morfemi şeklinde toplam beş morfem bulunur ve her bir morfem

birer blok halinde dilin morfosentaksında öngörülen sıraya göre sözcük gövdesine yerleşir. Aynı zamanda, biri hariç bütün eklerin, Türkçenin fonolojisinde öngörüldüğü biçimiyle sözcüğün oluşumuna katıldığı dikkati çeker. Burada, $+(I^A)mI^Az$ 1. çoğul şahıs morfeminin alomorflarından $+imiz$ 'in; $+DA^2$ bulunma hâli morfeminin alomorflarından $+de$ 'nin, $+(y)I^A$ yükleme hâli morfeminin alomorflarından $+i$ 'nin gövdeye eklenmesi Türkiye Türkçesi için fonolojik birer koşuldur. Fonolojiyle açıklanamayan tek unsur, $+ki$ aitlik eki ile $/+i/$ yükleme hâli alomorfunun arasında bulunan ve zamir n'si tabir edilen sestir. Bu sesin ortaya çıkmasının Türkiye Türkçesinin fonolojisi ile uzaktan yakından ilgisi bulunmadığı için bu morfolojik işlem daha az öngörülebilir niteliktedir. Ancak, Türkiye Türkçesinde $/+ki/$ aitlik (ve ayrıca 3. şahıs iyelik) ek(ler)inden sonra bir hâl eki ekleneceği zaman bu sesin araya girmesi morfolojik bir koşuldur. Dolayısıyla morfolojik bir çözümlemede bu ses ilgili morfemin alomorflarına dâhil edilmelidir: $+(s)I^A(n)$ ve $+ki(n)$. Bu alomorfi Türkiye Türkçesinde (ve pek çok Türk dilinde) gayet sistematik bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Ancak, Türk dilinin fonolojik olarak koşullu alomorfisinde görmeye alışık olduğumuz simetri, morfolojik olarak koşullu alomorfide kısmen bozulur. Verilen bu örnek bir bütün hâlinde 'parça morfolojisini (segmental morphology)' çok iyi yansıtmaktadır. Öte yandan, dillerdeki alomorflar genellikle öngörülebilir olan fonolojik ve daha az öngörülebilir olan morfolojik koşulların yanında hiçbir öngörülebilirliği olmayan sözcüksel ve hatta bir takım semantik koşullarda da görünürlük kazanabilir. Tıpkı, Türkiye Türkçesindeki *ben* ~ *bana* ve *sen* ~ *sana* ilişkilerinde karşımıza çıkan */ban/* ve */san/* alomorflarındaki sözcüksel koşul gibi... Burada şeffaf olan parça morfolojisi değil, gövdede sıra dışı bir nöbetleşmenin yaşandığı 'işlem morfolojisi (process morphology)' görülmektedir. Alomorfideki son koşul olan semantik koşul ise ancak diğer koşullarla birlikte var olabilir ve aşağıda alomorfi koşullanmasının farklı türlerinin ele alınacağı alt başlıklarda semantik koşullara da yer verilecektir.

Konuyla ilgili bir diğer terim de serbest varyasyon, bir diğer ifadeyle bağımsız değişkenliktir. Dilbilimi çalışmalarında bu terim, genellikle fonetikle ilişkili olarak "bir fonemin bir sözcük içinde, o sözcüğün anlamını değiştirmeden bir başka sesle değiştirilebilir olması" şeklinde açıklanır (Wieringen 2005: 840; Bussmann 2006: 430; Akamatsu 2006: 458; Crystal 2008: 198; İmer, vd. 2011: 39). Örneğin, İngilizcede *either* sözcüğünün IPA yazımına göre */aɪðər/* ve */i:ðər/* şeklinde, Türkçedeki *yarın* sözcüğünün yine IPA yazımına göre */ya:run/* ve */yarun/* şeklindeki iki farklı telaffuzuna serbest varyasyon demek mümkündür. Ancak, bu terimi sentaktik ve hatta sosyolingüistikteki farklı değişkenlikler için de kullanan dilciler vardır. Örneğin, Richards & Schmidt (2002: 212) terimi, "iki veya daha fazla lingüistik unsurun aynı pozisyonda herhangi bir anlam değişimi olmaksızın bulunması" şeklinde açıklar ve İngilizce *who* ve *whom* yan cümle bağlaçlarının *The man who we saw* ve *The man whom we saw* 'Gördüğümüz adam' yan cümlelerinde aynı işlevde kullanılabilirdiğini örnek olarak verir. Buradan hareketle, bir morfemin aynı morfolojik anlamının birden fazla alomorfla ifade edilebilmesinin de bir

serbest varyasyon olacağını söylemek mümkündür. Örneğin, Harezmi Türkçesinde 3. şahıs iyelik ekinden sonra yükleme halinin hem $+n$ hem de $+nI^2$ biçimlerinin kullanılabilmesi (ör. $qol+i+n \sim qol+i+ni$ 'kolunu') bir serbest varyasyondur. Bu örnekte varyantlardan ilki morfolojik olarak, ikincisi ise fonolojik olarak koşulludur, çünkü Harezmi Türkçesinde yükleme halinin $+n$ alomorfu sadece 3. şahıs iyelik ekinden sonra kullanılabilirken $+ni/+ni$ alomorfları hem aynı iyelik ekinden sonra hem de önlük-artlık uyumu dikkate alınarak diğer bütün isim gövdelerine fonolojik koşullu olarak eklenebilir. Bu konu, 5. başlıkta özel olarak ele alınacaktır.

Çalışmadaki alomorfi koşullanmasını anlamada önem taşıyan son önemli terim de *paradigma*dır. Paradigma, “genel bir sözcüksel gövdeyle ilişkili olan çekimlenmiş sözcükler grubudur” (Bybee 1985: 49). Farklı bir ifadeyle, paradigma bir leksemin farklı çekimlerde aldığı ve alabileceği biçimlerin tümüdür (Carstairs-McCarthy 1998: 323; krş. Veselinova 2006: 7). Batı dillerinde, özellikle de İngilizcede bir isim veya fiil gövdesinin paradigmasında görece daha az biçim yer alır. Örneğin, *go* ‘gitmek’ fiilinin paradigmasında *go*, *goes*, *going*, *went*, *gone* şeklinde toplam beş biçimi bulunur. Bu, *go* fiilinin İngilizcede sahip olabileceği maksimum biçim sayısıdır. Oysa, Türk dillerinde herhangi bir isim veya fiil gövdesinin yüzlerce biçimiyle karşılaşılır. Şahıs, olumsuzluk ve soru işaretleyicilerini eklemeyen *gitmek* fiilinin aldığı biçimlere birkaç örnek verilebilir: *gitmek*; *gidiyor gitti*, *gitmiş*, *gidecek*, *gider*, *giden*, *gidince*, vb. Paradigmanın oluşumunda fonolojik, morfolojik, sözcüksel ve hatta bazen semantik koşullar devreye girebilir. Bazı paradigmalardaki biçim sayısı, semantik kısıtlardan veya art zamanlı sebeplerden dolayı eksik olabilir.

2. Fonolojik olarak koşullu alomorfi

Fonolojik olarak koşullu alomorfi (veya daha kısa biçimiyle *fonolojik alomorfi*) “fonolojik bağlamın alomorf seçimini belirlediği” alomorfi türüdür (Haspelmath & Sims 2010: 25-26). “Fonolojik olarak koşullu süreçler genellikle ‘doğal’ olarak adlandırılırlar, çünkü dünya dillerinde yeniden ortaya çıkarlar ve fonetik (genellikle telaffuza dayalı) bir teleolojileri var gibi görünür” (Bybee & Moder 2007: 127). Buna göre bir bağımsız veya bağımlı morfemin, belirli bir çekim veya biçim türetme sırasında alacağı görünüm o dilin fonolojik bir takım koşullarına göre belirlenir. Bu koşullar, daha özgül olanları bulunmakla birlikte, genellikle Türk dillerinde onlarca örneği görülen “şu ses(ler)le biten gövdeden sonra şu ses(ler)le başlayan ekler geldiğinde” şeklinde betimlenen koşullardır. Yukarıda kısaca örnekleri verilen bu alomorfi aşağıda koşullanma türlerine göre ek ve gövde alomorfisi şeklinde iki alt başlıkta ele alınacaktır. Özel durumlarda tek bir morfemdeki alomorfiyi belirleyen koşullar bile tek başına bir tartışma ve araştırma konusu olabilir. Bu nedenle, ilgili başlıklarda, çeşitli Türk dillerinden verilecek örnekler metodolojik olarak konuyu açıklamaya yönelik olup bütün Türk dillerindeki özgül olayların her birini ele almak gibi kitap veya külliyat hacmindeki tasvirlerle girişilmeyecektir.

2.1. Fonolojik olarak koşullu ek alomorfisi

Türk dillerinde genellikle her bir çekim ve hatta türetme ekinin birden fazla alomorfu görülür ve alomorfların sayısı arttıkça fonolojik koşul sayısı da artar veya daha da detaylanır. Örneğin, Türkiye Türkçesinde çoğul ekinin iki alomorfu vardır: *+lar/+ler*. Bu örnekte, her bir alomorf için birer fonolojik koşul vardır: Son hecesinde ön vokal (alıntı bazı sözcüklerde ön konsonant da olabilir) bulunan gövdeler ön vokalli *+ler* alomorfuyla, son hecesinde art vokal bulunanlar ise *+lar* alomorfuyla birleşir: *köy+ler*, *koy+lar*. Ancak, *+DA²* üst yazımıyla gösterilen bulunma hâli ekinin dört alomorfu vardır ve her bir alomorf için fonolojik koşul sayısı ikiye çıkar. Vokalle veya ötümlü konsonantla biten gövdelerden sonra *+da/+de*, ötümsüz konsonantla biten gövdelerden sonra *+ta/+te*. Bunlar da önlük-artlık uyumuna tabi olarak gövdeye eklenirler. Altaycadaki çoğul morfeminin ise *+lar/+ler*, *+lor/+lör*, *+dar/+der*, *+dor/+dör*, *+tar/+ter*, *+tor/+tör* şeklinde on iki alomorfu vardır. Burada ötümlü-ötümsüz ayrımının yanı sıra vokallerde hem düzlük-yuvarlaklık hem de önlük-artlık uyumları aranır. Dolayısıyla her bir alomorf için fonolojik koşul sayısı üçe çıkar. Örneğin, *+dör* alomorfunun eklenme koşulları şunlardır:

- i) İsim gövdesinin ötümsüz ve /y/, /ɾ/ dışındaki konsonantlardan biriyle (*l*, *m*, *n*, *ŋ*, *v*, *z*) bitmesi,
- ii) İsim gövdesinin son hecesinde yuvarlak geniş vokal bulunması,
- iii) İsim gövdesinin son hecesindeki yuvarlak geniş vokalin ön vokal (/ö/) olması: *köl+dör* ‘göller’, *söz+dör* ‘sözler’, vb.

Hemen hemen bütün Türk dillerinde 3. şahıs iyelik ve pek çok Türk dilinde üleştirme eklerinin, Oğuz grubu Türk dillerinde ilgi (Azerbaycan Türkçesinde ve Türkmencede ayrıca yüklem) hâli ekinin alomorflarında gövdenin vokal veya konsonantla bitmesi temel bir alomorfi ayrışmasına yol açar (krş. Johanson 2011: 26-29). Örneğin, Türkiye Türkçesinde 3. şahıs iyelik ekinin konsonantla biten gövdelere eklenen *+ı/+i*, *+u/+ü* ve vokalle biten gövdelere eklenen *+sı/+si*, *+su/+sü* şeklinde sekiz alomorfu bulunur. Yukarıda değinilen çoğul eki için Türkiye Türkçesi iki alomorftan oluşan tek bir set sunmasına rağmen, 3. şahıs iyelik morfemi için her birinde dörder üye bulunan iki farklı alomorf seti sunmaktadır. Bu morfemin alomorflarındaki (iki set şeklinde) ana ayrışma, alomorfiyi belirleyen birincil fonolojik koşul olarak tezahür eder. Önlük-artlık ve düzlük-yuvarlaklık uyumları ise her bir seti kapsayan ikincil nitelikte fonolojik koşullardır. Benzer bir şekilde, Türkiye Türkçesinde üleştirme sıfatı eklerinin *+ar/+er* alomorfları konsonantla biten gövdelere, *+şar/+şer* alomorfları ise vokalle biten gövdelere eklenir: *bir+er*, *iki+şer*, *altı+şar*, *dokuz+ar* vb (üleştirme sayı eklerinin diğer Türk dillerindeki biçimleri için bk. Şahin 2013: 101). Üçüncü örnek Türkiye Türkçesindeki ilgi hâli morfeminin alomorflarıyla ilgilidir. Konsonantla biten gövdelere *+n^ln*, vokalle bitenlere ise *+I^ln* alomorf seti uygulanır. İlk setteki /n/

TÜRK DİLLERİNDE ALOMORFİ KOŞULLANMASI

sesinin zamir n'siyle, ses benzerliği dışında, eş zamanlı hiçbir ilişkisi yoktur. Aynı durum, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde hem ilgi hem de yükleme hâli morfemlerinin alomorfları arasında da (/n/ ile başlayanlar ve başlamayanlar) şeklinde görülür.

Türkiye Türkçesinin morfolojisinde, yardımcı sesler yoluyla oluşan boşluk doldurucu (hiatus preventing) alomorfi önemli bir yer tutar (Aslan 2006; Johanson 2011). Burada, bazı meslektaşlarımız için yadırgatıcı gelebilecek bir öneride bulunuyoruz¹. Morfoloji analizlerinden, yardımcı ses olarak değerlendirilen ve fonolojik açıdan ele alınmaları anlamlı olan /y/, /ı/, /i/, /u/, /ü/ seslerinin ve 3.1.'de ele alınacak olan 'zamir n'si' tabir edilen sesin çıkarılması gerekir. Özgül bir sözcüğün morfolojik analizinde yukarıdaki seslerden yardımcı ses olarak söz etmenin makul hiçbir açıklaması yoktur. Bir ses var olduğuna göre, onun fonolojik açıklamasını morfolojik analize taşımak yerine onu söz konusu analizde (gövdeye veya herhangi bir eke) sağlam bir yere oturtmak gerekir. Bazıları fonolojik analizlerde anlamlı olmakla birlikte morfolojik bir analizde yardımcı ses tabir edilen seslerin özel bir yeri olamaz. Çünkü morfem değeri taşımazlar. İngilizceden bir örnek verelim. Bu dilde belirsizlik artikelinin iki fonolojik alomorfu bulunur: Konsonantla başlayan gövdelerden önce /a/, vokalle başlayan gövdelerden önce /an/. İkinci alomorftaki /n/ sesi fonolojik olarak bariz bir yardımcı ses (epenthesis) olmasına rağmen hiçbir dilci morfolojik analizde onu bağlı olduğu alomorftan ayrı ele almayı düşünmez.

Türk dillerinde (ve daha pek çok dilde) alomorfi çeşitliliği nedeniyle iç içe geçmiş olmalarına rağmen fonoloji ve morfoloji ayrımını unutmamak gerekir. Dolayısıyla, Oğuz grubu Türk dillerinde 'bağlantı ünsüzü' tabir edilen /y/ ve pek çok Türk dilinde daha ziyade iyelik eklerinin önünde görülen dar vokalleri kendilerinden sonraki eklerin bir parçası saymak gerekir. Böylece Türkçede -(y)I^tp üst yazımıyla gösterilen zarf fiil ekinin, birleştiği gövdeyle uyumlu olacak biçimde (-ıp/-ip, -up/-üp, -yıp/-yip, -yup/-yüp) toplam sekiz alomorfu, +(I^t)m üst yazımıyla gösterilen 1. tekil şahıs iyelik ekinin (+ım/+im, +um/+üm, +m şeklinde) toplam beş alomorfu sıralanabilir. Gramatikal tasvirlerdeki alomorf dizilişlerinde genellikle bu temel ilkelere riayet edilmekle birlikte yardımcı ses algısının morfolojik çözümlemelere sıkça karıştığı bilinen bir gerçektir.

Giriş kısmında değinildiği üzere, semantik koşullar diğer koşullara ek olarak devreye girebilir. Bu konuda bulabildiğimiz tek örnek, runik Türk yazıtlarındaki çoğul morfeminin fonolojik koşullu alomorfları olan +lar/+ler'dir. Bu ek, bilindiği üzere Orhon Yazıtlarında sadece insanları bildiren sözcüklerde ve nadiren kullanılmıştır (Erdal 2004: 158). Ekin diğer canlıları ve hatta cansızları gösteren

¹ Bu önerinin, dilbilimsel kuram ve yöntemlerden haberdar oldukları için boşluk doldurucu alomorfiyi (ve diğer türleri) çalışmalarına çok düzgün yansıtan meslektaşlarımıza yönelik olmadığını belirtelim.

isimlere yayılması ancak Eski Uygur Türkçesi döneminde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Orhon Yazıtları Türkçesinde $+lA^2r$ çoğul morfeminin kullanımı hem fonolojik hem de semantik olarak koşulludur.

2.2. Fonolojik olarak koşullu gövde alomorfisi

Tüm Türk dillerinde özellikle gövdenin sonundaki (vokal ve konsonant) seslerin gövdeye eklenen bir morfemin ses özelliklerine göre değişmesi veya bir başka sesle nöbetleşmesi sıkça görülür. Bunlardan biri de son ses konumundaki ötümsüzlerin, vokalle birleşme sırasında ötümlüleşmesidir. Türkiye Türkçesindeki isim, zamir, sıfat, zarf ve fiil gövdelerinin çoğunda konsonant ötümlüleşmesi ortaya çıkar: *genç+i > genci*, *kasap+ı > kasabı*, *çocuk+u > çocuğu*, *git-ecek > gidecek*, vb. Bu sözcüklerdeki gövde alomorfisi /genç/ ~ /genc/, /kasap/ ~ /kasab/, /çocuk/ ~ /çocu/, /git-/ ~ /gid-/ şeklindedir. Son seste ötümlüleşme Türkiye Türkçesinde /t/ > /d/, /p/ > /b/, /k/ > /Ø/ ve /ç/ > /c/ ile sınırlıdır ve bu olay her isim ve fiil gövdesinde görülmez: *bulut+u > bulutu*, *kırk+ar > kırkar*, *iç+i > içi*, vb. Öte yandan vokal öncesi ötümlüleşme Sibiry Türk dillerinde /s/ > /z/, /ş/ > /j/, /x/ > /ç/ gibi nöbetleşmeleri de kapsar ve bu olay, Türkiye Türkçesinin aksine, bu dillerde mekanik olarak bütün gövdelere yayılır: Altay *kıs > kızım* 'kız ~ kızım', *aş > ajar* 'aş ~ aşmak', Hakas *xas > xazım* 'kaz ~ kazım', *sox > soyarıya* 'vur ~ vurmak' vb.

Türkçenin en eski metinlerinden bu yana, vokalle başlayan bir ek aldıklarında vurgusuz ikinci hece dar vokali düşen isim ve fiil gövdeleriyle sıkça karşılaşılar. Eski Türkçe: *agız+ım > agzım*, *ogul+uñ > oğluñ*, *orun+ı > orni* 'yeri', *âşid-il- > âşidil-* 'iştirilmek' (Erdal 2004: 97); Karahanlı Türkçesi *kılık+ı > kılki* 'huyu' *meñiz+i > meñzi* 'benzi'; Harezmi Türkçesi *könül+i > köñli*, *elig+i > elgi* 'eli', *ewür-ür > ewrür* 'çevirir'; Kıpçak Türkçesi *burun+ı > burnı*, *köküs+i > köksi*, vb (Argunşah & Yüksekaya 2014: 55, 184, 320); Eski Anadolu Türkçesi *eyü+lük > eylük*, 'iyilik', *egin+üm > egnüm* 'omzum', *getür-üp > getrüp* 'getirip', vb.

Vurgusuz orta hecedeki dar vokal düşmesi Tuvacada da görülür: *oyun+u > oynu* '(onun) oyunu', *çarıl-ır > çarlır* 'ayrılmak, yarılmak', *şöyül-ür > şöylür* 'uzamak, gerilmek, esnemek', vb. (Koçoğlu-Gündoğdu 2012: 54-55). Ancak Tuvacada bu olayın, gövdeyi daha da tanınmaz hâle getirmesine karşılık kendi içinde tutarlılık sergileyen farklı alt türleri de vardır. Tuvacada *kulun* 'tay' ve *kelin* 'gelin' sözcüklerinin iyelik çekiminde orta hece dar vokali düşer ve tablodaki örneklerde görüldüğü gibi gerileyici asimilasyon meydana gelir (İsxakov & Pal'mbax 1961: 110; Koçoğlu-Gündoğdu 2012: 54, 74-75):

1.T.Ş.İy. +(I ^t)m	2.T.Ş.İy. +(I ^t)ñ	3.T.Ş.İy. +I ^t ; +zI ^t	1.Ç.Ş.İy. +(I ^t)vI ^t s	2.Ç.Ş.İy. +(I ^t)ñA ² r	3.Ç.Ş.İy. +I ^t ; +zI ^t
<i>kunn-um</i>	<i>kunn-uñ</i>	<i>kunn-u</i>	<i>kunn-uvus</i>	<i>kunn-uñar</i>	<i>kunn-u</i>
<i>kenn-im</i>	<i>kenn-iñ</i>	<i>kenn-i</i>	<i>kenn-ivis</i>	<i>kenn-iñer</i>	<i>kenn-i</i>

Tablo 1: Tuvacada orta hece dar vokali düşmesinin özel bir türü

Aynı olay, benzer ses örüntüsüne sahip *çalın-* 'yalvar-, istirahat et-' fiil gövdesi vokalle başlayan bir ek aldığı da ortaya çıkar. Örneğin, fiilin mastar biçimi bile, mastar eki vokalle başladığı için bu alomorfiyi yansıtır: *çannır* (< *çalın-ır*) 'yalvarmak'. Bu örneklerden hareketle, vurgusuz ikinci hecedeki dar vokal düşmesinin yaşandığı ve gövdedeki ses örüntüsü "K + V + K/l/ + V/ı/, /i/, /u/, /ü/ + K/n/" olan her sözcükte /l⁴n/ > /nn/ şeklinde formüle edilebilen bu vokal düşmesi ve konsonant asimilasyonu beklenebilir. O hâlde bu değişim, kendi içinde oldukça tutarlı bir örüntü sergilemektedir. Yakutçada da aynı ses örüntüsüne sahip *alın* 'alt, aşağı', *ilin* 'ön', *kelin* 'arka, art', *kılın* 'kayın, kadının yasal akrabası' isim gövdelerinin vokalle başlayan eklerle birleşiminde de bu /l⁴n/ > /nn/ değişimi görülür (Korkina vd. 1981: 92).

Tuvacada vurgusuz ikinci hecedeki dar vokal düşmesinin yaşandığı sözcük grubu içindeki bir başka alt grupta ise daha farklı bir asimilasyon ortaya çıkar. *Eğın+i > ekti* '(onun) omzu', *bıgın+i > bıktı* '(onun) böğrü, yan tarafı', *ijın+i > işti* '(onun) içi'. Benzer ses olayları fiillerde de gerçekleşir: Eşsesli olan *ejin-* 'giymek, sırtına geçirmek' ve *ejin-* 'yüzmek, çimmek' yalın fiillerinin mastarı *eştir* (< *ejin-ir*) şeklindedir. *Sagın-ır > saktır* 'hatırlamak', *odun-ur > ottur* 'uyanmak', *tıvıs-ır > tıpsır* 'dağıtmak; paye veya ödül vermek', *tıvıl-ır > tıptır* 'bulunmak; ortaya çıkmak', *buzul-ur > bustur* 'bozulmak, kırılmak, pörsüme', *ezil-ir > estir* 'erimek; boğulmak', *doozul-ur > doostur* 'bitmek, sona ermek, sonlanmak', *közül-ür > köstür* '(ayağını) çekmek' (bazı örnekler için bk. İsxakov & Pal'mbax 1961: 109-113; Koçoğlu-Gündoğdu 2012: 54, 74-75). Bütün bu örnekler gösteriyor ki çağdaş Tuvacada, sınırları oldukça zorlanmakla birlikte fonolojik koşullar düzenli olarak belirmekte ve aynı ses örüntüsüne sahip bütün sözcüklere yayılmaktadır. Buradaki nöbetleşmeyi aşağıdaki gibi formüle etmek mümkündür:

“(K+) V + Ötümlü K + Dar V + Titreşimli K” + Vokalle başlayan bir ek > (K+) V + bağıntılı ötümsüz K + K/t/ + Vokalle başlayan ek”.

Böylece fonolojik formülasyonu da yapıldıktan sonra yukarıdaki sözcüklerdeki (fonolojik) alomorfiyi şu şekilde göstermek mümkündür: /ijın/ ~ /işt/, /egın/ ~ /ekt/, /bıgın/ ~ /bıkt/, /buzul-/ ~ /bust-/ , /doozul-/ ~ /doost-/ , /közül-/ ~ /köst-/ , /odun-/ ~ /ott-/ , /sagın-/ ~ /sakt-/ , /tıvıs-/ ~ /tıps-/ , /tıvıl-/ ~ /tıpt-/ , /ezil-/ ~ /est-/ . Bu alomorfi türü, isim gövdesi olan *bıgın* hariç, fiilin mastar biçimlerinden dolayı düzenli olarak sözlüklere de yansımaktadır. Örneğin, *Tuvinsko-Russkiy Slovar*'da bunlar açık seçik madde başlarında gösterilmiştir (1968: sırasıyla sayfa numaraları 202, 605, 124, 173, 260, 329, 363, 430, 620).

Çuvaşça, sıra dışı fonolojik koşulların sıkça görüldüğü bir başka Türk dilidir. Bunlardan birine göre /u/ ve /ü/ ile biten isim ve fiil gövdelerinin bu son sesleri, gövdeye vokalle başlayan bir ek geldiğinde /iv/, /i v/ ile nöbetleşir (Durmuş 2009: 53, 74, 146, 152, 304, 311, 383, vb):

Sözcük türü	Gövde	Vokalle başlayan ek almış biçimler
İsim	<i>pü</i> 'boy'	<i>p ĩ v-ĩ m</i> 'boyum', <i>p ĩ v-e</i> (<i>pü</i> + yükleme/yönelme hâli eki -A) 'boyu, boya', <i>p ĩ v-ĩ n</i> (<i>pü</i> + ilgi hali eki -[ĩ]n) 'boyun'
İsim	<i>yuratu</i> 'sevgi'	<i>yuratĩv-ĩ m</i> 'sevgim', <i>yuratĩv-a</i> (<i>yuratu</i> + yükleme/yönelme hâli eki -A) 'sevgiyi, sevgiye', <i>yuratĩv-ĩ n</i> 'sevginin'
Fiil	<i>tu-</i> 'yapmak'	<i>tĩv-at-ĩ p</i> 'yap-ıyor-um', <i>tĩv-at-ĩ n</i> 'yap-ıyor-sun', <i>tĩv-at-</i> 'yap-ıyor'
Fiil	<i>şu-</i> 'yıkamak'	<i>şĩv-ĩ p</i> 'yıkaya-acağ-ım', <i>şĩv-am</i> 'yıkaya-yayım', <i>şĩv-as</i> 'yıkaya-yası'

Tablo 2: Çuvaşçada /U²/ ile biten gövdelerdeki nöbetleşme

Bu olayın tek istisnası *ku* 'bu' işaret zamiridir. Beklenen biçimler **kĩv+ĩn*, **kĩv+a* olmasına rağmen gramatikal biçimler *ku+n* 'bunun', *ku+na* 'bunu / buna' şeklindedir (Durmuş 2009: 242). Genel fonolojik koşulun dışında olduğu için *ku*'nun çekimi, kurallı gözükmemesine rağmen, sözcüksel koşulludur, düzensizdir.

Çuvaşçada KVKV veya VKV dizilişinde olan ve son vokali düz kapalı /ĩ/ ve /ĩ/ olan bütün sözcük gövdeleri vokalle başlayan ek aldıklarında ikinci konsonant ikizleşir: *yutĩ+ĩn* > *yutt+ĩn* 'köpeğin', *turĩ+a* > *turra* 'Tanrı'yı, Tanrı'ya', *yurĩ+ĩm* > *yurrĩm* 'şarkım', *pulĩ+u* > *pullu* '(senin) balığın', *sasĩ+ĩ* > *sassi* '(onun) sesi' (Durmuş 2009: 56, 77, 145, 151, 158).

Çağdaş Uygurcada Batı dilbilimi literatüründe 'umlaut' veya 'umlauting' olarak adlandırılan bir 'ön vokalleşme / ünlüleşme' süreci dikkati çeker. Yakup (2009: 35) bu olayı iki süreç kapsamında formüle eder: İsim veya fiil türünden herhangi bir sözcüğün gövdesindeki son hecedeki 'alçak (low)' (/a/, /ä/) vokalleri, müteakip 'kapalı (high)' (/i/) vokalinin etkisiyle gerileyici benzeşmeye uğrar: /baş/ + (I⁴)m > /beşim/ 'başım', /bar-/ + (I⁴)p > /berip/ 'gidip', /ät/ + (s)I > /eti/ 'eti', /käl-/ + (I⁴)ŋ > /kelin/ 'gelin'. İkinci süreçte ise aynı iki alçak vokal, birincil vurgunun değişmesi sonucu indirgemeye (reduction) uğrar: /orda/ + (s)I > /ordisi/ 'onun sarayı', /bala/ + lar > /balılar/ 'çocuklar', /ätä/ + (s)I > /ätisi/ 'ertesi gün'. Yakup, Uygurcada mekanik olarak ön vokalleşmeyi tetikleyen çekim ve yapım eklerinin listesini de verir (2009: 38) ve bu süreçlerin çağdaş Uygurcada "fonolojik olarak koşullu" olduğunu belirtir (2009: 39).

3. Morfolojik olarak koşullu alomorfi

Morfolojik olarak koşullu alomorfi (ya da kısaca *morfolojik alomorfi*) düzenli olmakla birlikte daha az üretken ve daha az öngörülebilir niteliktedir. Fonolojik olarak koşullu alomorfi için yapılabilecek genellemeler, morfolojik olarak koşullu alomorfi için her zaman uygun değildir. Salt fonolojik olan olguları morfolojik olgulardan ayrı ele almak gerekir (krş. Bybee & Pardo 2007: 94). Morfolojik alomorfi genellikle "şu ekten önce", "şu ekten sonra", "bu ekin şu biçimi" şeklinde açıklamalarla sunulan alomorfidir. Türk dillerinde bu alomorfi türü, belli ölçülerde

vokal ve konsonant uyumları gibi fonolojik nöbetleşme kurallarına da tabidir. Ayrıca bazı morfemlerde semantik bir takım koşullar da devreye girebilir. Önce morfolojik olarak koşullu ek alomorfsine bakalım.

3.1. Morfolojik olarak koşullu ek alomorfsi

Önce bir düzeltmeyle başlayalım. Ele alacağımız temel terimlerden olan süplesyon, “iki gösterge arasında, semantik bağıntıları azami düzenli ama biçimsel bağıntıları azami düzensiz olan ilişki” (Mel’çuk 1994: 358; 2006: 419), bir diğer tanıma göre “düzenli semantik ilişkilerin öngörülemez örüntülerle işaretlenmesi olgusudur” (Veselinova 2006: XV). Bilinen yaygın örnekleri, İngilizcedeki *go ~ went* ‘gitmek ~ gitti’, *good ~ better* ‘iyi ~ daha iyi’, *bad ~ worst* ‘kötü ~ en kötü’ türündedir. Örneklerde de görüldüğü gibi, süplesyon gövdedeki sıra dışı nöbetleşmeleri akla getirmekle birlikte Carstairs (1988), Mel’çuk (1994: 373-376; 2006: 416) ve Kroeger (2005: 288-292) gibi dilciler süplesyonun ek nöbetleşmelerini de kapsayabileceği görüşündedirler. Bu düşünceden hareketle Bacanlı 2011’de tarihî ve çağdaş Türk dillerindeki yedi farklı ekin olumsuz alomorfları ek süplesyonu olarak değerlendirilmiştir. Makalede Türk dillerinde ek süplesyonu, Orhon Türkçesindeki *-tAçI* gelecek zaman ekinin olumsuz alomorfu olan *-mAçI*, Eski Uygurca bazı metinlerde *-gAy* gelecek zaman ekinin olumsuz alomorfu olan *-mAçI*, tarihi Türk dillerinde *-Ip* zarf fiil ekinin olumsuz alomorfu olan *-mAtl(n)* (veya *-mAdIn*), Eski Türkçede *-mIş* dolaylılık ekinin olumsuz alomorfu olan *-mAdUk*, Türkmencede *-An* sıfat fiil ekinin olumsuz alomorfu olan *-mAdIk*, Türkiye Türkçesinde *-Abil-* yeterlilik morfeminin olumsuz biçimi olan *-AmA-* gibi örnekleri kapsıyordu. Biz bugün artık Brown, Hippisley, Chumakina, Corbett (2004), Corbett (2007), Veselinova (2006: 9-10) ve daha diğer pek çok dilcinin çalışmasındaki yaklaşımdan da kendiliğinden anlaşılan genel tutumu benimsemekte ve 2011’deki yaklaşımın aksine süplesyonun sadece sıra dışı gövde nöbetleşmelerine indirgenmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Süpletif alomorfi sözcüksel alomorfinin özel bir türüdür, ve 4.3. ve 4.4.’te ele alınacaktır.

Yukarıdaki eklerdeki morfolojik alomorfiyi açıklayalım. Hemen hemen bütün Türk dillerinde geniş veya gelecek zaman bildiren *-Ar* eki ile onun olumsuz biçimi *-mAz* arasındaki biçimsel asimetri derhal dikkati çeker: TT *gelir ~ gelmez*, Kazakça *oyñar ~ oynamas* ‘oyñar ~ oynamaz’, *tutar ~ tutpas* ‘tutar ~ tutmaz’, Altayca *biçiiir ~ biçibes* ‘yazar ~ yazmaz’, *körör ~ körbös* ‘görür ~ görmez’, vb. Eğer fonolojik koşul söz konusu olsaydı olumsuzluk ekiyle birleşimde *-mA-r* ses zincirinin ortaya çıkması beklenirdi. Örneğin, *gel-di ~ gel-me-di* sözcük biçimlerinde zaman ekinde herhangi bir morfolojik nöbetleşme meydana gelmez. Demek ki *-Ar ~ -mAz* ilişkisinde fonolojik bir koşuldan söz edemeyiz. Ancak, bu olumsuz alomorf, kullanımı belirli fiillerle sınırlanan bir biçim de değildir. Öyleyse, bu alomorfi türü tamamen morfolojiktir, yani morfemin kendisinden kaynaklanan ve onun dayattığı bir koşuldur. Öte yandan, aynı paradigmada bir morfemin hem fonolojik hem de morfolojik alomorfları temsil edilebilir. Azerbaycan Türkçesinde geniş zaman

ekinin olumsuz 1. şahıs çekiminde (-r şeklindeki) fonolojik alomorf, diğer şahısların çekiminde ise -mAz şeklindeki morfolojik alomorflar kullanılır. Azerbaycan Türkçesinde fonolojik alomorf olumsuzluk ekinde ayrıştırılabilirken morfolojik alomorf (parçalara ayrılarak) analiz edilemez bir niteliktedir (Schönig 1998: 254; Bacanlı 2011: 31):

	1.T.Ş.	2.T.Ş.	3.T.Ş.	1.Ç.Ş.	2.Ç.Ş.	3.Ç.Ş.
Olumlu	<i>alaram</i>	<i>alarsın</i>	<i>alar</i>	<i>alarığ</i>	<i>alarsınız</i>	<i>alarlar</i>
Olumsuz	<i>almaram</i>	<i>almazsın</i>	<i>almaz</i>	<i>almarığ</i>	<i>almazsınız</i>	<i>almazlar</i>

Tablo 3: Azerbaycan Türkçesinde -Ar ekinin olumlu ve olumsuz kullanımları

Türk dilleri araştırmalarında “zamir n’si” olarak tabir edilen sesle ilgili açıklamalara hemen her gramerde ve yüzlerce makalede rast gelinir. Yukarıda ilgi hâli ekinin Oğuz grubu dillerindeki $+(n)In$ şeklindeki alomorfinde görülen ilk /n/’nin ekin asli unsuru olduğuna değinilmiştir. Bu morfolojik /n/ sesi, pek çok Türk dilinde 3. şahıs iyelik eki $+(s)I$ ve aitlik eki $+ki$ ’den sonra hâl eki ekleneceği zaman ortaya çıkar ve söz konusu ekleri genişletir: $+(s)I(n)$, $+ki(n)$. “Şu ekten (veya eklerden) önce” dediğimize göre morfolojik bir koşuldun (veya koşullardan) söz ediyoruz demektir. Dolayısıyla Türk dillerindeki iyelik eklerinin yukarıda ele alınan fonolojik koşullu alomorflarının yanında bir de morfolojik koşullu genişlemiş alomorflarının varlığını kabul etmek gerekir. Yani Türkiye Türkçesindeki 3. şahıs iyelik eki $+(s)I^d$, fonolojik olarak koşullu sekiz alomorfunun yanında $+in/+in$, $+un/+ün$, $+sın/+sin$, $+sun/+sün$ şeklinde sekiz de fonolojik ve morfolojik koşullu alomorfa sahiptir. Dolayısıyla bütün alomorfları yansıtan üst yazımın $+(s)I^d(n)$ şeklinde gösterilmesi gerekir. Bu yaklaşım Türkçede 3. kişi iyelik ekinin $-I(n)$ türü ile birlikte, $\{-(s)I(n)\}$ şeklinde yazılması gerektiğini savunan Tekin (2003a: 137) ile Eski Türkçede bu ekin “hâl eklerinden önce $+(s)In$ şeklinde belirlediğini” yazan Erdal (2004: 184) ve eki $-(s)I(n)$ şeklinde gösteren Johanson (2011: 26, 27) tarafından da benimsenmektedir. Böylece, eş zamanlı dilbilimsel teorik yaklaşımlara göre aynı ekin Türkiye Türkçesinde toplam on altı alomorfu bulunduğunu kabul etmemiz gerekir. Aitlik ekinin Türkiye Türkçesinde tek bir morfu gösterilir: *benimki*, *yarınki*, *okuldaki* vb. Ancak, bu ekin hâl eklerinden önce (örneğin *ev+de+kin+i*, *o+nun+kin+e* sözcüklerindeki gibi) $+kin$ biçimine dönüşmesinden dolayı alomorfi koşullanması kapsamında yalın bir alomorf ve morfolojik koşullu bir alomorfunun olduğunu kabul etmemiz gerekir. Bu ek, Türkiye Türkçesinde bulunma ve ilgi hâli ekleri bulunan bütün sözcüklere rahatlıkla eklenmesine rağmen zaman bildiren bazı sözcüklerde fonolojik ve kısmen sözcüksel koşullarla $+kü$ ve $+kün$ alomorflarıyla da temsil edilir: *dünkü*, *bugünkünü*, *öbürkünde*, vb.

Birkaç örnek daha verince yukarıdaki tartışmalı gibi gözüken yöntemi niçin benimsediğimiz daha iyi anlaşılacaktır. Eski Türkçede yönelme hâli eki $-kA$ şeklinde idi: *ab+kä* ‘ev+e’, *ät+kä* ‘et+e’, *kan+ga* ‘kan+a’, vb (Tekin 2003b: 110;

Erdal 2004: 172). Ancak, istisnaları olmakla birlikte, 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra yönelme hâli ekinin (bazı örneklerde bulunma hâli işlevi de açıkça görülen) +a/+e alomorfları kullanılıyordu: *bodun+um+a* ‘millet+im+e’, *ogl+um+a* ‘oğl+um+a’, *âb+iñ+e* ‘(senin) ev+in+e’, *kagan+iñ+a* ‘(senin) kağan+ın+a’, vb (Tekinb 2003: 111; Erdal 2004: 184). Burada 1. ve 2. tekil şahıs iyelik eklerinden sonra yönelme hâli morfeminin farklı bir alomorf seti kullanılmaktadır ve bu setteki alomorflar morfolojik koşulludur. Üçüncü şahıs iyelik ekiyle yönelme hâlinin birleşmesi büzüşmeye yol açar: *tutmuşlar+iña* ‘tutmuş olanlar+ın+a’, *kün batsık+iña* ‘gün batı+sın+a’ (Tekin, aynı yer; Erdal, aynı yer). Bu sözcüklerdeki +iña Eski Türkçede eş zamanlı olarak daha başka örnekleri² de sıkça görülen /ng/ > /ŋ/ değişimini yansıttığı için morfolojik değil, fonolojik alomorfiden söz etmek gerektiğini düşünüyoruz. *Kurıya*, *yır(i)ya*, *beriyä* sözcüklerindeki +yA, Erdal tarafından +rA yön gösterme ve bulunma hâli ekinin /r/ ile biten sözcüklere eklenen ve (*kurı+ra*, *yırı+ra*, *beri+rä* şeklinde ses tekrarıdan kaçınmak için) aykırılaştırılmış alomorfları olarak değerlendirilir (2004: 179). Bu tespit +rA eki için fonolojik koşullu bir alomorfiyi ima etmektedir.

Ata, Karahanlı Türkçesinde çoğul morfeminin +lAr ekinin yanında bir de +lA eki bulunduğunu ve bu ikinci ekin +lAr ekinden farklı bir ek olarak değerlendirilmesi gerektiği üzerinde durur (2009: 92-94). Ata'nın Kuran Tercümesi Rylands Nüshası'ndan verdiği örnekler arasında (*cāvidāne+le*, *azıtıgı+la*, *yılkı+la*, vb.) yalnız çoğul diyebileceğimiz kullanımlar bu görüşü bir noktaya kadar savunulabilir kılmaktadır. Ancak, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki örnekler morfolojik koşulların bulunduğunu ima etmektedir: *Beçkem urup atlaka / Uygurdaki Tatlaka / Ogrı yawuz ıtılaka / Kuşlar kibi uçtumuz* (DLT I 483; Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 211) 'Atlara belge vurarak Uygurdaki Tatlara, hırsız, kötü itlere kuşlar gibi uçtuk' (Ata 2009: 92). Ata aynı yerde yine Divan'da geçen *ış+la+ka* 'işlere', *aş+la+ka* 'aşlara', *kış+la+ka* 'kışlara', *bilge+le+ge* 'bilgelere' gibi biçimlerin kullanıldığı manzume örnekleri de verir. Görüldüğü gibi ilk şiirde yalnız çoğul (*kuş-lar*) +lAr alomorf setinin temsilcisi ile gösterilirken, yönelme hâli ekinden önce düzenli olarak +lA alomorf seti kullanılmıştır. Bu durum, Karahanlı Türkçesinin en azından bazı ağızlarında çoğul ekinin biri tamamen fonolojik, diğeri ise fonolojik ve morfolojik olarak koşullu iki farklı alomorf seti bulunduğunu ve "yönelme hâli ekinden önce +lA biçimindeki alomorfların kullanıldığını" göstermektedir. Bu ise tıpkı çağdaş Kumukçadaki çoğul ekinin kullanımında görüldüğü gibi apaçık şekilde morfolojik alomorfiye işaret eder. Kumukçada +lAr çoğul ekinin hâl ekleriyle kullanımı aşağıdaki tabloda görüldüğü gibidir. Örnek olarak *yol* 'yol' ve *üy* 'ev' sözcükleri verilmektedir:

² +gUn topluluk ekinin *kelin* sözcüğünde *kelin+iñ+üm* 'gelinlerim' biçimini alması, +gArU yön gösterme ekinin aynı iyelik ekinden sonraki +(s)lŋAru şeklindeki kullanımı, vb.

Yalın hâl	<i>yol+lar</i>	<i>iiy+ler</i>
İlgi-yükleme hâli	<i>yol+la+nı</i>	<i>iiy+le+ni</i>
Yönelme hâli	<i>yol+la+ga</i>	<i>iiy+le+ge</i>
Bulunma hâli	<i>yol+lar+da</i>	<i>iiy+ler+de</i>
Ayrılma hâli	<i>yol+lar+dan</i>	<i>iiy+ler+den</i>

Tablo 4: Kumukça çoğul ekinin hâl ekleriyle birleşimi (Pekacar 2007: 975)

Benzer örnekler Çuvaşçadaki çoğul eki +*sem*'in kullanımında da görülür: *çeçek+sem* 'çiçekler', *çeçek+sen* 'çiçeklerin', *çeçek+sen+e* 'çiçekleri / çiçeklere', *çeçek+sen+çe* 'çiçeklerde', *çeçek+sen+çen* 'çiçeklerden' (ayrıntılı bilgi için bk. Yılmaz 2002: 3; Durmuş 2009: 39-41; Ersoy 2010: 90-93).

Eski Anadolu Türkçesinden de bir örnek verelim. Bu dilde, genel geçmiş (preterit) zaman ekinin dar düz ve dar yuvarlak vokalli *-du/-di*, *-du/-dü* alomorfları vardı. Bu alomorfardan yuvarlak vokalli olanlar 1. ve 2. şahıs ekleriyle birleşirken düz vokalli olanlar 3. şahıs çekiminde kullanılır: *al-du-m* 'aldım', *al-du-η* 'aldın', *al-dı* 'aldı', *al-du-k* 'aldık', *al-du-ηuz* 'aldınız', *al-dı-lar* 'aldılar'. Belirli şahıs eki morfemlerinden önce belirli alomorf setleri öngördüğü için bu alomorfide de morfolojik koşullar vardır.

Alomorfide, morfolojik koşula semantik koşul da katılabilir. Bacanlı 2011'de de belirtildiği gibi, Türkiye Türkçesindeki *-(y)Abil-* yeterlilik morfeminin olumsuz çekiminde biri fonolojik diğeri ise morfolojik koşullu olmak üzere iki alomorf seti kullanılır: *[-mA]-yAbil-* ve *-(y)AmA-*. Bu alomorfiyi anlamak için önce morfemin semantik alanına bakmak gerekir. *Yapabilir* gibi bir sözcük biçimi Türkiye Türkçesinde üç tür kiplik bildirebilir:

- i) 'Belki yapar' anlamında *epistemik* kiplik,
- ii) 'Yapma güç ve kapasitesine sahiptir' anlamında *dinamik* kiplik,

iii) 'Yapmasına izin verilir' anlamında *deontik* kiplik (kiplik ve türleri için bk. Palmer 1986; Rentzsch 2013). Epistemik işlevde *-(y)Abil-* morfemi, olumsuzluk eki *-mA-* ile fonolojik koşullara göre birleşir: *Yap-ma-yabil-ir* 'Belki yapmaz'. Dinamik ve deontik kiplikte ise fonolojik, morfolojik ve semantik koşullu olan ve bölünüp analiz edilemeyen *-(y)AmA-* alomorfu kullanılır: *Yap-amaz* 'Yapma kapasitesine sahip değildir' ve 'Yapmasına izin verilmez' (krş. Bacanlı 2011: 32-33). Özellikle, örneğimizdeki *-amaz* biçimi hem yeterlilik morfeminin olumsuz alomorfunu, hem de geniş zaman ekinin alomorfunu kapsayarak kümülatif bir semantiğe ve bölünemez bir yapıya kavuşur. Yeterlilik morfeminin alomorfisinde daha ilginç olan husus ise Türkiye Türkçesinin, bu iki alomorf setinin ilgili fonolojik biçimlerinin aynı fiil gövdesinde birleşmesine izin veriyor olmasıdır: *Yap-ama-yabil-ir* 'Belki yapamaz'.

3.2. Morfolojik olarak koşullu gövde alomorfsi

Farklı Türk dillerindeki muhtemel durumları rezerve ederek bu türün bizim tespit edebildiğimiz tek örneği Çuvaşçadan gelir. Buna göre, /d/, /d'/, /t/ ve /t'/ konsonantları ile biten bütün isim gövdeleri, 3. şahıs iyelik eki ile birleştiğinde sondaki bu konsonantlar /ç/ ile nöbetleşir (Durmuş 2009: 156)³. Bu nöbetleşme fonolojik koşullu olsaydı vokalle başlayan diğer eklerde de aynı nöbetleşme beklenirdi. Aşağıdaki tabloda *sad* ‘bahçe’, *vixit* ‘vakit, zaman’ sözcüklerinin iyelik çekimi sunulmaktadır:

1.T.Ş.İy.	2. T.Ş.İy.	3. T.Ş.İy.	1.Ç.Ş.İy.	2.Ç.Ş.İy.	3.Ç.Ş.İy.
+(İ)m	+U	+İ	+(İ)mİr	+İr	+İ
<i>sad+im</i>	<i>sad+u</i>	<i>saç+İ</i>	<i>sad+imİr</i>	<i>sad+ir</i>	<i>saç+İ</i>
<i>vixit+im</i>	<i>vixit+u</i>	<i>vixiç+İ</i>	<i>vixit+imİr</i>	<i>vixit+ir</i>	<i>vixiç+İ</i>

Tablo 5: Çuvaşçada 3. şahıs iyelik ekinden kaynaklanan morfolojik gövde alomorfsi

4. Sözcüksel olarak koşullu alomorfi

“Morfolojik işlem seçiminin sözcük gövdesince belirlendiği” (Bybee 1985: 97-98) veya “nöbetleşmede alomorf seçiminin temelde keyfi ve nedensiz olduğu” (Kroeger 2005: 290) alomorf türüne ‘sözcüksel olarak koşullu alomorfi’ (veya kısaca *sözcüksel alomorfi*) denir. Bu türe “sözcüksel olarak belirlenmiş (determined) alomorfi” (Bybee 1985: 37, 97-98) veya “öngörülemeden veya kısmen öngörülebilir alomorfi” (Lieber 2009: 163-165) diyen dilciler de vardır. Sözcüksel alomorfi bütünüyle bir düzensizlik alomorfsidir. Alomorflar ya hiç öngörülemeden ya da kısmen öngörülebilir biçimler oldukları için ezberlenmeleri gerekir. Sözcüksel alomorfi kendi içinde ‘kısıtlı (restricted)’ eklerin kullanımını ve en önemsizinden en uç örneklerine kadar gövde nöbetleşmesini kapsayanlar olmak üzere ikiye ayrılabilir. Bununla birlikte özgül örneklerde hem gövde nöbetleşmesi hem de normal veya kısıtlı ekler çeşitli büzüşmeler yoluyla iç içe geçmiş ve eş zamanlı olarak analiz edilemeyen bir görünüme kavuşmuş olabilir. Bazı Türk dillerinde ‘ben ~ benim’, ‘sen ~ senin’ ilişkisinde bu tür büzüşmeler görülür: Tofaca *men ~ miin/miim*, *sen ~ siin*; Çulım Türk dili *män ~ meen*, *sän ~ seen*; Tuvaca *men ~ meen*, *sen ~ seen* (Rassadin 1978: 25, 27; Bacanlı 2012: 74; 2014: 49) Sözcüksel

³ Sonu /d/, /d'/, /t/, /t'/ ile biten sözcüklerin bu son seslerindeki /ç/ ile nöbetleşme 3. şahıs iyelik ekinden sonra ilgi hâli eki +n geldiğinde de devam eder: *tetraç İ n* ‘onun defterinin’. Ama iyelik ekinden sonra yükleme-yönelme, bulunma ve ayrılma hâli ekleri geldiğinde iyelik eki düşer, zamir n’si üzerinden farklı bir morfolojik koşullu alomorfi ortaya çıkar: *tetrad+ne* ‘(onun) defter+ini, defter+ine’, *tetrad+ İ n+çe* ‘(onun) defter+in+de’, *tetrad+İ n+çen* ‘(onun) defter+in+den’ (Durmuş 2009: 156). *Tetrad+ne* sözcük biçimindeki +ne analiz edilemeyen ama hem 3. şahıs iyelik hem de yükleme-yönelme hâli bildiren kümülatif bir nitelik arz eder.

alomorfiye başta fonolojik olmak üzere morfolojik veya semantik bir takım koşullar da eşlik edebilir. Bu başlık altında ek alomorfisinin en önemsiz örneklerinden gövde alomorfisinin en sıra dışı olanlarına kadar düzensizlik ölçeği üzerinden hareket edilecektir (buradakine benzeyen bir örneği için bk. Corbett 2000: 289).

4.1. Belirli sözcükler için ek alomorfunda fonolojik koşulun değişmesi

Türk dillerinde bazı sözcüklerde genel fonolojik koşulun işlemediği ve yanlış alomorfun kullanıldığı görülebilir. Tatarcada *min* ve *sin* zamirleri yönelme halinde beklenen +*ge* yerine beklenmeyen +*ga* alomorfuyla birleşir: *miŋa* ‘bana’, *siŋa* ‘sana’. Gövdenin sonundaki diş genizsisi /n/’nin, ekin başındaki damak /g/ konsonantıyla birleşerek damak genizsisi olan /ŋ/’ye dönüşmesi bir tür fonolojik büzüşmedir ve eş zamanlı olarak açıklanabilir, ancak vokal uyumunun bu sözcüklerde niçin ters yüz edildiğinin fonolojik bir açıklaması yoktur.

Türkiye Türkçesinde geniş zaman ekinin fonolojik koşullu alomorfiye uyan yedi alomorfu vardır: Vokalle biten bütün gövdelere eklenen -*r* (*uyu-r*, *boya-r*, vb), tek heceli gövdelere önlük-artlık uyumuna göre eklenen -*A²r* (*yap-ar*, *gül-er*, vb), çok heceli gövdelere hem düzlük-yuvarlaklık hem de önlük-artlık uyumlarına göre eklenen -*I¹r* (*savaş-ır*, *birik-ir*, *sorul-ur*, *soruştur-ur*, vb). Ancak, tek heceli on iki fiil gövdesi, çok hecelilere özgü fonolojik koşullara tabidir: *al-ır*, *kal-ır*, *var-ır*, *san-ır*, *gel-ir*, *bil-ir*, *ol-ur*, *bul-ur*, *vur-ur*, *dur-ur*, *gör-ür*, *öl-ür*. Bunlara, ayrıca, *denilir* ve *yenilir* gibi uzatılmış biçimleri de bulunan *den-ir* ve *yen-ir* de eklenebilir. Türkiye Türkçesinin konuşma dilinde *şey* morfeminin 3. şahıs iyelik ekiyle birleşiminde *şey+i* biçiminin yanında *şey+si* biçimi ile de sıkça karşılaşılır ve bu ikili kullanım bir serbest varyasyona doğru gitmektedir.

Çağdaş Uygurcada önlük-artlık uyumu mevcuttur ve bu uyum çoğul ekinin kullanımını da belirler: *kitap+lar*, *çeçäk+lär*. Ancak art vokalli +*lar* alomorfu, son hecesinde /i/ vokali bulunan bir dizi sözcüğe, genel kurala aykırı olarak eklenmektedir: *til+lar* ‘diller’, *alim+lar* ‘alimler’, *iş+lar* ‘işler’, *miñ+lar* ‘binler’, *kolxoççi+lar* ‘kolhozcular’, *qiz-lar* ‘kızlar’, *qiş-lar* ‘kışlar’, *çiş-lar* ‘dişler’⁴ (krş. Kaydarov 1966: 371; Yazıcı Ersoy 2007: 376).

4.2. Kısıtlı ekler

Türkçenin en eski metinlerinden beri bazı Türk dillerinde ‘kısıtlı (veya kısıtlanmış) (restricted)’ ekler görülür. Orhon Yazıtları Türkçesinde *er* ‘adam; asker’ ve *ogul* ‘evlat, oğul’ sözcüklerinin çoğulu -*A²n* ekiyle kurulurdu: *er* ~ *er+en* ‘adam ~ adamlar’, *ogul* ~ *ogl+an* ‘evlat ~ evlatlar’.

Çuvaşçada 3. (tekil ve çoğul) şahıs iyelik morfeminin, konsonantla ve ‘i’, ‘o’, ‘u’, ‘ü’ vokalleriyle biten gövdelere gelen /-i/ ve (‘i’, ‘o’, ‘u’, ‘ü’ hariç) diğer vokallerle biten gövdelere gelen /-i/ alomorfı vardır. Çuvaşçadaki karmaşık iyelik sisteminin tüm detaylarına dalmadan, çizilen çerçeveye uyan iki örnek verelim: *şul*

⁴ Verdiği son üç örnek için Varis Çakan’a teşekkür ederim.

TÜRK DİLLERİNDE ALOMORFİ KOŞULLANMASI

~ *şul+î* 'yol ~ (onun) yolu', *aça* ~ *aç+i* 'çocuk ~ (onun) çocuğu'. Akrabalık bildiren ve vokalle biten bir dizi sözcükte kısıtlı +*ş î* eki kullanılır. Bu ek elbette, 3. şahıs iyelik ekinin sözcüksel olarak koşullu bir alomorfidur: *piççe* ~ *piçç î+ş î* 'ağabey ~ (onun) ağabeyi', *appa* ~ *appî+ş î* 'abla ~ ablası', *muçi* ~ *muçî+ş î* 'amca ~ amcası', *kërü* ~ *kërü+ş î* 'damat ~ onun damadı', *inke* ~ *ink î+ş î* 'yenge ~ yengesi' (Durmuş 2009: 155; Ersoy 2010: 99). Bu sözcüksel alomorfiye, fonolojik ve semantik koşullar da eşlik etmektedir, çünkü gövdeler vokalle bitmekte ve akrabalık bildirmektedir.

Türkiye Türkçesinde ilgi hâli ekinin +(n)*I*ⁿ üst yazımıyla gösterilen sekiz alomorfu bulunur, ancak aynı ekin sadece 1. şahıs zamirlerinde kullanılan +*im* alomorfu da vardır: *ben+im*, *biz+im*. Vokal uyumu gözetildiği için bu sözcüksel alomorfiye fonolojik koşul da bulunmaktadır.

4.3. Süplesyon

Yukarıda, 3.1.'deki morfolojik alomorfi kısmında kısaca süplesyondan söz edilmiş ve tanımı yapılmıştı. Gövde alomorfisinin en sıra dışı ve uç örneklerinden olan süplesyon, çeşitli gramer kategorilerini iletirken belirli morfemler için fonolojik olarak ilgisiz biçimleri zihinsel sözlükten çıkarıp kullanma işlemidir (krş. Veselinova 2006: 20). Bacanlı 2011'de gövde süplesyonu kapsamında tarihî ve çağdaş pek çok Türk dilinden örnekler verilmiştir. Onları kısaca sunmak mümkündür. Tarihî Türk dillerinde *ol* ve Çağdaş Tatarcada *ul* 'o' şahıs ve işaret zamirinin hâl çekiminde *an* süpletif gövdesi kullanılmıştır. Tarihî Türk dillerinde *ol* ~ *anı* ~ *anı* ~ *anı(r)* ~ *anda* ~ *andın/andan*, *anı*; Çağdaş Tatarcada *ul* ~ *anı* ~ *anı* ~ *anı* ~ *anı* ~ *anı* ~ *anı* ~ *anı* (Bacanlı 2011: 7). Benzer bir şekilde *bo*, *bu*, *bıl*, *pu* 'bu' işaret zamirinin tarihî ve bazı çağdaş Türk dillerindeki hâl çekiminde de /mon/, /mun/, /mın/ gibi süpletif alomorflar kullanılır: Eski Türkçe *bu* ~ *munı* ~ *munı* ~ *munda* ~ *mundın/mundan* ~ *munça*; Başkurtça *bıl* ~ *monı* ~ *monı* ~ *monı* ~ *monı* ~ *monı*; Hakasça *pu* ~ *minı* ~ *minı* ~ *puya* ~ *mında* ~ *mınnan* (a.g. 8). Çuvaşçada *ep î* 'ben' ve *es î* 'sen' zamirleri de hâl çekiminde yerlerini sırasıyla süpletif /man/ ve /san/ alomorflarına bırakır: *manın* 'benim', *mana* 'beni/bana', *manra* 'bende', *manran* 'benden'; *sanın* 'senin', *sana* 'seni/sana', *sanra* 'sende', *sanran* 'senden' (a.g.m 9-10). Sayı çekiminde Yakutçada *kıs* ~ *kırgıttar* 'kız ~ kızlar', *kihi* ~ *connor* 'insan/kişi ~ insanlar/kişiler', Altaycada *kiji* ~ *ulus(tar)* 'insan/kişi ~ insanlar/kişiler' gibi örnekler verilebilir (a.g.m 22-23). Bu morfemlerde sırasıyla /kıs/ ~ /kırgıt/, /kihi/ ~ /con/, /kiji/ ~ /ulus/ şeklinde sözcüksel alomorfi görülmektedir. Bacanlı 2011'de iyelik çekimine örnek verilmemiştir. Tablo 6'da, Çuvaşçadaki *atte* 'baba' ve *anne* 'anne' sözcüklerinin iyelik çekiminde beliren süpletif alomorfları sunulmaktadır (Durmuş 2009: 155; Ersoy 2010: 99):

1.T.Ş.İy.	2.T.Ş.İy.	3.T.Ş.İy.	1.Ç.Ş.İy.	2.Ç.Ş.İy.	3.Ç.Ş.İy.
<i>atte(+m)</i>	<i>aş+u</i>	<i>aş+ş î</i>	<i>atte(+m î r)</i>	<i>aş+ır</i>	<i>aş+ş î</i>
<i>anne(+m)</i>	<i>ann+ü</i>	<i>amî+ş î</i>	<i>anne(+m î r)</i>	<i>ann+ır</i>	<i>amî+ş î</i>

Tablo 6: Çuvaşçada iyelik süplesyonu

Tabloda görüldüğü gibi *atte* ‘baba’ morfeminin 2. ve 3. şahıs iyelik çekiminde /aʃ/ ve /aʃ/ şeklinde iki süpletif alomorfu daha vardır ve 3. şahıs iyelik çekiminde yukarıda bahsedilen +ʃ *ĩ* kısıtlı ekiyle birleşmektedir. *Anne* ‘anne’ morfeminin ise 3. şahıs iyelik çekiminde /ami/ süpletif alomorfu +ʃ *ĩ* kısıtlı ekiyle birleşmektedir. İyelik süplesyonuna bir örnek de Tofacadan gelir: *ay* ‘zambak [Rus. сарапа, саранка]’ sözcüğü iyelik çekiminde uzun genizsi /ëë/ süpletif alomorfuyla nöbetleşir (Rassadin 1978: 27):

1.T.Ş.İy.	2.T.Ş.İy.	3.T.Ş.İy.	1.Ç.Ş.İy.	2.Ç.Ş.İy.	3.Ç.Ş.İy.
ëë+m	ëë+ŋ	ëë	ëë+bıs	ëë+ŋar	ëë

Tablo 7: Tofacada iyelik süplesyonu

Süpletif alomorfi semantik olarak da belirlenebilir. Türk dillerindeki örneklere geçmeden önce İngilizceden bir örnek verelim. İngilizcedeki *brother* ‘erkek kardeş, birader’ sözcüğünün biri düzenli (fonolojik koşullu) diğeri düzensiz (sözcüksel koşullu) iki morfolojik çoğulu vardır: *brothers* / *brethren* ‘erkek kardeşler; biraderler’. Fonolojik koşullu çoğul biçim (yani *brothers*), sözcüğün ‘aynı ana ve/veya aynı babadan olan kardeş’ anlamı söz konusu ise geçerli iken süpletif çoğul biçim (yani *brethren*), ‘bir meslek, cemiyet veya tarikatın üyelerine’ gönderme yaparken kullanılır⁵. Dolayısıyla buradaki süpletif biçim semantik olarak koşulludur. Şimdi gelelim Türk dillerindeki benzer örneklere... Karahanlıcadan itibaren tarihî ve çağdaş bütün Türk dillerinde *ol-/bol-/pol-* fiili kılınışı bakımından bir başlangıç-dönüşümlüdür, yani hem ‘(bir) hâlde gelmek (İngilizce *become*, Almanca *werden*, Rusça *stat’ / stanovit’sya*, vb)’ hem de ‘(bir) hâlde bulunmak (İngilizce *be*, Almanca *sein*, Rusça *bit’*, vb)’ şeklinde birbiriyle ardışık iki farklı eylemi tek başına ifade eder (Johanson 1999: 173-174; 2000: 62-63; 2004: 181; Bacanlı 2008: 170-174; 2014: 49-57). Yani bu fiil temelde çift anlamlıdır ve bireysel Türk dillerinin sözlüklerindeki diğere anlamlar konumuzun dışındadır. Fiil, çeşitli Türk dillerinde hâlin kendisini bildirirken geçmiş zaman, dolaylılık, şimdiki zaman, yan cümle kurucusu ve şart gibi bir dizi çekimde yerini süpletif alomorflara terk eder (Bacanlı 2011: 10-22). Örneğin, Karahanlıcada *bol-* fiilinin bu hâl anlamı, geçmiş zaman için *erdi*, dolaylılık için *ermiş*, şimdiki zaman için (genellikle) *turur*, yan cümle kurucusu için *ertük(+iyelik ekleri)* ve şart bağlacı için *erse* biçimleriyle ifade edilir (Karahanlıcadaki koşaçlar için bk. Karakoç 2012). Dolayısıyla, bu biçimlerdeki /er-/ ve /tur-/ gövdeleri, hâl anlamı söz konusu olduğunda *bol-* fiilinin süpletif alomorfları olarak kullanılmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde *ol-* fiilinin hâl anlamı, geçmiş zaman için *idi*, dolaylılık için *imış*, şimdiki zaman için *-Ø* (+şahıs ekleri) ve *-DI^r* biçimleriyle ifade edilir ve bu biçimlerdeki /i-/ , /Ø/ ve *-DI^r* unsurları *ol-* fiilinin süpletif alomorflarıdır. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için Bacanlı 2011’e bakılabilir.

⁵ <http://www.merriam-webster.com/dictionary/brethren>

4.4. Kısmi süplesyon

Sözcük gövdesinde sıra dışı ses olaylarının meydana gelmesi ‘kısmi (partial) süplesyon’ olarak adlandırılır (Juge 1999; Corbett 2007: 15–16; Matthews 2007: 392; Haspelmath & Sims 2010: 25). Bunlara çeşitli yazarlarca *apofoni* (Mel’çuk 2006: 407, 416) veya *ablaut* (Bussmann 1998: 3-4; Bauer 2004: 11) da denir. Bununla birlikte, *ablaut* terimi genellikle sıra dışı vokal nöbetleşmeleri için kullanılırken, Bauer’ın (2004: 17-18) de belirttiği gibi *apofoni* hem vokal hem de konsonant nöbetleşmelerini içerecek şekilde kullanılabilir. Kısmi süplesyon parça değil, işlem morfolojisinin bir örneğidir. İngilizcedeki kısmi süplesyon örnekleri genellikle *ablaut* tarzındadır: *think ~ thought* ‘düşünmek ~ düşündü’, *bring ~ brought* ‘getirmek ~ getirdi’, *buy ~ bought* ‘satın almak ~ satın aldı’, *strive ~ strove* ‘çabalamak ~ çabaladı’, *take ~ took* ‘almak ~ aldı’, *tooth ~ teeth* ‘diş ~ dişler’, *foot ~ feet* ‘ayak ~ ayaklar’, *mouse ~ mice* ‘fare ~ fareler’.

Türk dillerinde kısmi süplesyon örnekleri genellikle şahıs zamirlerinden gelir. Aşağıdaki tabloda Eski Türkçedeki ‘ben’ ve ‘sen’ zamirlerinin hâl çekimi sunulmaktadır (Erdal 2004: 192):

	1. tekil şahıs	2. tekil şahıs
Yalın	<i>bän/män</i>	<i>sän</i>
İlgi	<i>bäniñ/ mäniñ/ miniñ</i>	<i>säniñ</i>
Yönelme	<i>baña/ maña</i>	<i>saña</i>
Yükleme	<i>bini/ mini</i>	<i>sini</i>
Bulunma	<i>mintä/ mindä/ minidä</i>	<i>sinidä</i>
Ayrılma	<i>mintin/ minidin</i>	<i>sinidin</i>
Yön	<i>bañaru</i>	<i>sañaru</i>

Tablo 8: Orhon ve Uygur Türkçesinde *bän/män* ‘ben’ ve *sän* ‘sen’ zamirlerinin hâl çekimi

Görüldüğü gibi 1. şahıs zamirinin /bän/ (veya /män/) alomorfunun yanı sıra /bañ/ ve /bin/, 2. şahıs zamirinin /sän/ alomorfunun yanı sıra /sañ/ ve /sin/ gibi kısmi süplesyon ilişkisine sahip alomorfları da bulunmaktadır.

Tofacada türetme kategorilerine örnek teşkil eden çok ilginç kısmi süpletif alomorflarla karşılaşılır. Rassadin’in “iç бүкүн” şeklinde tarif ettiği *ablaut*, niteleme sıfatlarının pekiştirme biçimlerinde ortaya çıkar ve bir örüntü oluşturacak ölçüde üretkendir (Rassadin 1978: 89-94):

Sıfat	Anlam	Pekiştirilmiş biçim	Anlam
<i>uzun</i>	‘uzun’	<i>uzoon</i>	‘çok uzun’
<i>çılığ</i>	‘ılık, sıcak’	<i>çileeg</i>	‘çok ılık’
<i>bähay</i>	‘kötü’	<i>bäheey</i>	‘çok kötü’
<i>kırgan</i>	‘yaşlı’	<i>kırgeen</i>	‘çok yaşlı’
<i>çaraş</i>	‘küçük’	<i>çariiş</i>	‘çok küçük’
<i>biçe</i>	‘küçük, ufak’	<i>biçii</i>	‘çok küçük’
<i>semis</i>	‘şişman, yağlı’	<i>semees</i>	‘çok şişman’

<i>çikti</i>	‘kurnaz’	<i>çiktee</i>	‘çok kurnaz’
<i>niñge</i>	‘ince’	<i>niñgii</i>	‘çok ince’

Tablo 9: Tofacada pekiştirme sıfatlarındaki ablaut örnekleri

Harrison (2000: 114-115) Tofacanın yanı sıra Tuvacanın Tocu lehçesinde de benzer ablaut örnekleri görüldüğünü belirtir ve benzer örnekleri sunar. Harrison’un sundukları arasında yukarıdakilerden farklı olarak *ulu ~ ulee* ‘büyük ~ çok büyük’ örneği de bulunur. Böylece, bu sözcüklerin temel alomorflarının yanı sıra ablaut sergileyen sözcüksel veya kısmi süpletif alomorfların da bulunduğu görülmektedir.

4.5. Gövde genişlemesi

Sözcüksel alomorfide bazı sözcüklerin gövdesinde genişleme meydana gelebilir. Eldeki verilere göre bunları iki alt başlıkta toplamak mümkündür.

4.5.1. Sıradan gövde genişlemesi

Kendisine “zamir n’si” denen ses Eski Türkçeden beri Türk dillerinde birkaç zamirin sonunda yer alır. Buna göre Eski Türkçe *bu ~ mun+ı, ol ~ an+ı*; Çağatay Türkçesi *bu ~ mun+da, ol ~ an+dın* çiftlerindeki süpletif alomorflardaki /n/ sesini ve Türkiye Türkçesindeki *bun+u, bun+a, bun+dan, şun+u, şun+a, şun+dan, on+u, on+a, on+dan* gibi sözcük biçimlerindeki /n/ sesini gövde alomorfisi kapsamında değerlendirmek zorundayız. Sadece süpletif alomorflar değil, çağdaş Türk dillerindeki bazı zamirlerde (gövdeden sonra) /n/ sesi ilavesiyle ortaya çıkan gövde alomorfları tamamen sözcüksel olarak koşulludur. Bu /n/ sesini o zamirlerin gövdesinden ayırmak alomorfu bölmek anlamına gelir⁶.

Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde *aymak* ‘söylemek’ fiilinin iki alomorfu bulunur: /ay-/ , /ayt-/. Yaptığımız incelemeye göre Karahanlı Türkçesinde bu alomorfların kullanımında serbest varyasyon vardır. Ancak, Harezmi Türkçesinde daha özgül fonolojik ve sözcüksel koşulların bir araya geldiği görülmektedir. Harezmi Türkçesinde fiil gövdesi, konsonantla başlayan eklerden önce mutlaka /ay-/, vokalle başlayan eklerden önce ise /ayt-/ alomorfuyla kullanılmaktadır: *ay-mak, ay-maz, ay-mış, ay-gan, ay-gay, ay-sa, ay-dı* ve *ayt-ur, ayt-ayın, ayt-alın, ayt-u ber-, ayt-ıp*, vb⁷ (Ata 1998: 28-35, 37-38). Burada bir fonolojik koşul olmakla birlikte bu koşulun sadece bu fiile uygulanması sözcüksel bir koşul oluşturmaktadır.

⁶ Bunu belirtirken çeşitli Türk dillerinde zamir n’si tabir edilen sesin art zamanlı olarak yüklem ve ilgi hâli ekleri gibi bazı morfemlerin asli sesi hâline geldiğini ve eş zamanlı olarak o eklerden ayrı değerlendirilemeyeceğini unutmamak gerekir. Örneğin, Özbekçe *bu+ni* ‘bunu’, *bu+niñ* ‘bunun’, Türkiye Türkçesi *şu+nun, o+nun*, vb. Benzer örnekler için bk. 2.1.

⁷ Bir iki örnekte (*ayt-kan, ayt-mış, ayt-sa* vb) bu kuralın bozulduğu görülmekle birlikte bini aşkın örnekte bu koşulun istikrarlı olarak görülmesi onların müstensih hatası olabileceğini düşündürmektedir [EB].

TÜRK DİLLERİNDE ALOMORFİ KOŞULLANMASI

Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde *ne* ve *su* sözcüklerinin iyelik çekimlerinde aşağıdaki tabloda da görüldüğü gibi gövde genişlemesi meydana gelir.

1.T.Ş.İy.	2.T.Ş.İy.	3.T.Ş.İy.	1.Ç.Ş.İy.	2.Ç.Ş.İy.	3.Ç.Ş.İy.
<i>ney+im</i>	<i>ney+in</i>	<i>ney+i</i>	<i>ney+imiz</i>	<i>ney+iniz</i>	<i>ney+i/ne+leri</i>
<i>suy+um</i>	<i>suy+un</i>	<i>suy+u</i>	<i>suy+umuz</i>	<i>suy+unuz</i>	<i>suy+u/su+ları</i>

Tablo 10: Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde gövde genişlemesi

Ne soru sözcüğündeki genişleme ilgi hâli çekiminde istikrarlı (*ney+in*), bulunma ve ayrılma hâli çekimlerinde istikrarsızdır: *nede* ~ *neyde*, *neden* ~ *neyden*. Sözcüğün *neyi* ve *neye* şeklindeki yüklem ve yönelme hâli biçimindeki /y/ sesini ekin yapısında varsaymak da mümkündür.

4.5.2. Son konsonantın ikizleşmesi yoluyla oluşan gövde genişlemesi

Bazı Türk dillerinde belirli sözcüklerde, sonlarına bir ek aldıklarında son seste ikizleşme yoluyla gövde genişlemesi ortaya çıkar. Eski Anadolu Türkçesinde *us* ‘akıl’ sözcüğü iyelik çekimi sırasında son seste ikizleşmeye uğradı (Timurtaş 1994: 61): *uss+um*, *uss+uñ*, *uss+ı*, *uss+umuz*, *uss+uñuz*, *uss+ı/us+ları*. Eski Anadolu Türkçesinde bu hususta bir diğer örnek, görünüşe bakılırsa sadece 3. şahıs iyelik biçimlere sahip olmasından dolayı eksik paradigmatı olan *issi*’dir. Daha eski sistemlerde tam paradigmatıya sahip olan bazı sözcükler zamanla anlamsızlaşır ve kullanımdan kalkar. Fakat o sözcüklerin bazı biçimleri sıklık faktörünün de etkisiyle varlığını bir şekilde sürdürür. Bu olay dilbiliminde ‘noksan (defective) paradigma’ veya ‘noksanlık (defectiveness)’ olarak adlandırılır (Bybee 1985: 85; Bussmann 1998: 280; Veselinova 2006: 7-9; Haspelmath & Sims 2010: 180-182; Baerman, Corbett & Brown 2010). Corbett (2007: 27) noksan paradigmatındaki biçimlere ‘öksüz (orphaned) biçimler’ der. Örneğin, sadece tekili veya sadece çoğulu bulunan isim gövdeleri, beklenen görünüş-zaman-kip veya sıfat fiil biçimleri bulunmayan fiil gövdeleri noksan bir paradigmatıya sahiptir. Türk Dil Kurumunun web sitesindeki *Tarama Sözlüğü*’nde⁸, *Yunus Emre Divanı*’nda⁹, Şeyyad Hamza’nın *Yusuf u Zelihası*’nda, Gülşehri’nin *Mantıku’t-Tayrı*’nda, Aşık Paşa’nın *Garipnamesi*’nde, Ahmedî’nin *İskendernamesi*’nde¹⁰ *is* morfeminin diğer iyelik, hâl ve çoğul biçimleri tanıtlanamamakta ama *issi* biçimiyle onlarca kez, *issileri* ve *isleri* ile de birkaç kez karşılaşılmaktadır. Anlaşılan, Eski Anadolu Türkçesinde genellikle *issi* ve nadiren *issileri/isleri* şeklinde 3. şahıs iyelik biçimleri (ve ayrıca iyelik biçimleri üzerinden bir takım hâl çekimleri) tespit edilebilen *is* ‘sahip’ morfemi de noksan bir

⁸ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_tarama&view=tarama

⁹ <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10663,metinpdf.pdf?0> adresinde açık erişime sunulan Yunus Emre Divanı’nın Mustafa Tatçı neşrinde bu sözcük genellikle *issı* ve *ısları*, iki kere de *issi* şeklinde transkribe edilmiştir.

¹⁰ Bu eserlerin e-kitap versiyonlarına erişmek için bk. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78353/divanlar-ve-mesneviler.html>

paradigmaya sahipti ve verilen biçimler birer kalıntı veya Corbett'in deyimiyle 'öksüz'dü. Mevcut biçimlere göre sözcüğün alomorfları /is/, /iss/ ve /issi/ şeklinde belirmektedir.

Çuvaşçada *şın* 'adam, insan' ve *arşın* 'erkek' sözcüklerinin ilgi ve yüklemeye yönelme hâlleriyle ve 3. şahıs iyelik ekiyle çekimi sırasında gövdede ikizleşme yaşanır (Durmuş 2009: 62, 72, 157): *Şinn+în* 'insanın', *arşınn+în* 'erkeğin', *şinn+a* 'insanı, insana', *arşınn+a* 'erkeği, erkeğe', *şinn+i* '(onun) adamı', *arşınn+i* '(onun) erkeği'. Bu sözcüksel alomorfi, belirli eklerle birleşimde ortaya çıktığı için morfolojik koşulu da vardır.

Türkiye Türkçesindeki *his, af, zan, zam, sır, şer, hak, hat, had, hac, şek, Rab, cet, ret, zit, tıp* gibi Arapçadan geçtiği bilinen tek heceli¹¹ bir dizi sözcük vokalle başlayan ekler aldıklarında son konsonantları ikizleşme yoluyla genişler ve yeni alomorflar ortaya çıkar: /hiss/, /aff/, /zann/, /zamm/, /sırr/, /şerr/, /hakk/, /hatt/, /hadd/, /hacc/, /şekk/, /Rabb/. Gövde sonunda /p/, /t/ patlayıcı ötümsüz olan çoğu gövdenin son konsonantları ise ötümlüleşerek ikizleşir: /cedd/, /redd/, /zidd/, /tubb/. Bu olayı salt fonolojiyle açıklamak mümkün değildir. Öyle olsaydı, bunların sayısının K-V-K dizilişindeki bütün heceleri etkilemesi ve indekslenemeyecek kadar çok olması beklenirdi. Örneğin, bu ikizleşme *tüm, yüz, kız, yan, kan, yas, tüp, gaf, kır, yer, kat* gibi yüzlerce sözcüğe daha yansımalıydı. Bunların Arapçadan geçtiğini ve Arapçada bu sözcüklerin çift konsonantlı olduklarını, dolayısıyla çekimde asli biçimlerine döndüğünü ileri sürmek çağdaş Türkiye Türkçesindeki bu eş zamanlı alomorfiyi açıklamaz. Üstelik Arapçadan Türkçeye geçen bütün tek heceli sözcükler aynı fonolojik koşula tabi değildir: *set, hap* (Lewis 2000: 10-11).

5. Serbest varyasyon

Giriş bölümünde de belirtildiği üzere serbest varyasyon aynı morfemin aynı anlama gelen birden fazla biçiminin eş zamanlı olarak birbirinin yerine kullanılabilmesidir. Yukarıda metin boyunca bu olaya bazı örnekler de verilmiştir. Alomorfade serbest varyasyon, eski alomorfi ile yeni alomorfi arasındaki bir rekabetin gün yüzüne çıkmış halidir. Eski Uygurcada *kız* sözcüğünün biri düzenli olan *kız+lar*, diğeri sözcüksel (süpletif) olan *kırkın(+lar)* şeklinde iki morfolojik çoğulu vardı (Grønbech 1936: 68) ve bunlar aynı metinde, hatta aynı bağlamda (bk. Hamilton 2011: 31, 32), birbirinin yerine kullanılabilmekteydi.

Eklerin serbest varyasyonuna Çuvaşçadan örnek verilebilir. Çuvaşçada bulunma hali morfemi fonolojik olarak koşullu olan *+rA* ve *+tA* alomorf setleriyle ifade edilir. Benzer ses ilişkisi ayrılma hali ekinin alomorflarında da görülür: *-rAn*, *-tAn*. Bu morfemlerin alomorf seçiminde şu fonolojik koşullara riayet edilir: Vokal ile ve akıcı /r/ dışındaki diğer konsonantlarla biten gövdelere *+rA* setindeki; akıcı /r/

¹¹ Lewis, bugünlerde unutulmaya terk edilen iki heceli *muhip* (< Arap. *muhıbb*) 'sevgi besleyen, dost' sözcüğünü de örnek olarak verir (2010: 11).

konsonantıyla biten gövdelere ise +tA setindeki alomorflar eklenir (krş. Yılmaz 2002: 11; Durmuş 2009: 88-93): *um+ra* 'önde', *urapa+ra* 'arabada', *ş ĭr+te* 'yerde'. Ancak /n/ ve /l/ ile biten gövdeler hem /r/ hem de /t/ ile başlayan alomorflarla birleşebilir ve bu konuda artık belirli bir alomorfla kullanımı yeterince oturmuş (*vırman-ta* 'ormanda', *plan-ra* 'planda' gibi) bazı sözcükler hariç çoğu sözcük her iki alomorfla da birleşebilir (Durmuş 2009: 89-91; Ersoy 2010: 114): *kil-te* ~ *kil-re* 'evde', *şın-ta* ~ *şın-ra* 'insanda', vb. Aynı durum ayrılma hali ekinin alomorflarında da gözlemlenir.

6. Örtüşen alomorfi

İki farklı morfemin aynı alomorfu ortaklaşa kullandığı durumlara örtüşen alomorfi denir (örtüşen süpletif alomorfi için bk. Juge 1999: 183; Corbett 2007: 25-26). Yakutçada *uol* 'oğul, erkek evlat; oğlan, delikanlı' ve *uolan* 'oğlan, delikanlı' sözcükleri, görünen o ki aynı çoğul biçimi ortaklaşa kullanmaktadır: *uolattar*. Bu *uolattar* biçimini Kruger (1961: 75) *uol* 'oğul, erkek evlat; oğlan (son; boy)' sözcüğünün düzensiz çoğulu olarak nitelerken Korkina vd. (1981: 126) onu *uolan* 'delikanlı, oğlan (юноша, мальчик)' sözcüğünün çoğulu olarak değerlendirir. *uol* ve *uolan* sözcükleri çağdaş Yakutçada semantik olarak yakın anlamlı olmakla birlikte 'aynı morfem' olarak kabul edilemezler, çünkü *uolan* 'oğul, erkek evlat' anlamına gelmez. İki farklı morfem olmalarına rağmen aynı düzensiz alomorfu ortaklaşa kullanmaları örtüşen alomorfiye örnek teşkil eder. İlk bakışta hem /uol/ hem de /uolan/ morfemlerinin çoğul çekiminde /uolat/ şeklinde örtüşen bir düzensiz alomorf varmış gibi görünür, oysa Yakutçada, /n/ ile biten gövdelere gelen kısıtlı bir +tAr çoğul eki vardır: *oyun* ~ *oyu+ttar* 'şaman ~ şamanlar', *sien* ~ *sie+tter* 'torun ~ torunlar' (Kruger 1961: 75; Korkina vd. 1981: 126). Bu nedenle çoğul çekiminde /uol/ ve /uolan/ morfemlerinin ortak alomorfunun /uola/ şeklinde tespit edilmesi gerekir.

Gövdede örtüşen alomorfinin yanı sıra ekler de örtüşen alomorfa sahip olabilir ve bu durum daha ziyade olumsuz alomorflarda görülür. Orhon Türkçesinden itibaren tarihî Türk dillerinin çoğunda -U/-A ve -(U)p zarf fiil eklerinin fonolojik ve morfolojik olarak koşullu tek bir olumsuz alomorfu vardı: -mAtIn (-mAdIn) veya -mAy(I²n) (Eckmann 1998a: 198; Eckmann 1998b: 234, 235; Erdal 2004: 314; Güner 2013: 346; ayrıntılı tablo için bk. Bacanlı 2011: 28). Bir örnek daha verelim. Çuvaşçada geniş zaman sıfat fiil morfemi -AkAn'ın olumsuz alomorfu -mAn'dır: *şır-akan* ~ *şır-man* 'yaz-an ~ yaz-mayan'. Bu, görüldüğü gibi morfolojik bir alomorfi türüdür. Aynı olumsuz alomorf, geçmiş zaman sıfat fiil eki olan -nĭ'nin da morfolojik koşullu olumsuz alomorfidur: *şır-nĭ* ~ *şır-man* 'yaz-mış ~ yaz-mamış', *iş-n ĭ* ~ *iş-men* 'iç-miş ~ iç-memiş' (Durmuş 2009: 302 ve aynı sayfadaki 204. dipnot). Böylece, iki farklı sıfat fiil eki, örtüşen morfolojik alomorfi kapsamında aynı olumsuz biçime sahiptir.

7. Bir morfem, bütün koşulları yansıtan alomorflara sahip olabilir mi?

Evet, olabilir. Bunun örneğini Orhon Yazıtlarından Geç Eski Uygur metinlerine kadar Eski Türkçedeki yükleme hâli morfeminde görmek mümkündür. Eski Türkçede yükleme hâlinin isimlere gelen temel alomorfu fonolojik koşullu olan - (I^d)g idi: *kişi+g* 'kişiyi', *bodun+ug* 'milleti', *il+ig* 'devleti', vb. (Ercilasun 2010: 181). Bu morfemin bir başka fonolojik koşullu alomorf seti +(I^d)n ise sadece iyelik eklerinden sonra kullanıldığı için aynı zamanda morfolojik koşulludur: *sab+ım+ın* 'sözümü', *kan+ıy+ın* '(senin) hanını', *elig+i+n* '(onun) elini'. Aynı morfemin şahıs ve işaret zamirlerinde fonolojik ve sözcüksel koşullu iki alomorf seti daha bulunur: *bin+i/min+i* 'beni', *sin+i* 'seni', *an+ı* 'onu', *mun+ı* 'bunu' sözcük biçimindeki - I^2 , ve *biz+ni* 'bizi', *siz+ni* 'sizi', *olar+nı* 'onları', *bular+nı* 'bunları' sözcük biçimindeki - nI^2 (krş. Erdal 2004: 170, 185-186, 192, 199; Ercilasun 2010: 181).

Sonuç

Yükseköğretim kurumlarının ilgili programlarında Türk dillerinin morfolojik analizi önemli bir yer tutar. Bu nedenle, hem gramatikal incelemelerin düzgün olması, hem de Türk dillerinin morfolojik analizlerinde alomorfların doğru tespit edilip öğrencilere doğru aktarılması Türkolojinin selametli geleceği için çok önemlidir. Bunu yaparken de sadece (morfofonolojik de diyebileceğimiz) fonolojik ve morfolojik koşulların göz önünde bulundurulması ve çağdaş dilbiliminin verilerinden yeterince yararlanılmaması, konunun eksik ve bazen yanlış takdim edilmesi anlamına gelir. Yardımcı ses tabiri fonolojik olarak anlamlıdır ama morfolojik analizlerde onların bağlı buldukları morfemlerin yüzey sunumlarından (yani morf ve alomorflardan) ayrıştırılarak boşlukta bırakılması da bilimsel olarak yanlış bir usuldür. Diğer yandan, Türk dillerinde sözcüksel alomorfi, sanıldığından aksine, çeşitli türleriyle epey bir yekûn tutar ve mutlaka dikkate alınmalıdır. Öbür türlü, bilmediğimiz veya eksik bildiğimiz bir Türk dilinde, (mekânsal ve zamansal olarak) uzaktan analogi yaparak (var) olmayan alomorflar ihdas etmek gibi dramatik durumlara düşme tehlikesinden, (*bir*'in sıra sayı biçimi gibi) en temel biçimlere hiç değinmeme veya en iyi bildiğimiz Türk dillerinde bile alomorfları morfemmiş gibi sunma tarzında ciddi ihmaller yapmaktan kurtulamayız.

Kısaltmalar

Ç – Çoğul, İy – İyelik, K – Konsonant, Ş – Şahıs, T – Tekil, V – Vokal.

Kaynakça

- AKAMATSU, Tsutomu, (2006), "Phonemics", **The Linguistics Encyclopedia**, (Ed. K. Malmkjær-J. M. Anderson), London and New York: Routledge, 457-464.
ARGUNŞAH, M. ve G. SAĞOL YÜKSEKKAYA, (2014), **Karahanlıca, Harezmece, Kıpçakça Dersleri** (3. baskı), İstanbul: Kesit Yayınları.
ASLAN, Sema, (2006), "Türkiye Türkçesinin morfonolojisi üzerine", **Türk Dili** 664, 547-557.

- ATA, Aysu, (1998), *Nehcü'l-Feradis Uştmağların Açuç Yolu III Dizin-Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- ATA, Aysu, (2009), "Türk Dillerinde +IA Çokluk Eki", *International Journal of Central Asian Studies* 13, 89-99.
- BACANLI, Eyüp, (2008), "Phase marking on initiotransformative verbs in Altay Turkic", *Turkic Languages* 12/2, 170-186.
- BACANLI, Eyüp, (2011), "Inflectional Suppletion in Turkic Languages", *Folia Linguistica Historica* 32, 1-42.
- BACANLI, Eyüp, (2012), "Çulım Türkleri ve Dilleri", *Tehlikedeki Diller Dergisi* 1, 67-84.
- BACANLI, Eyüp, (2014), "Türk Dillerinin Şahıs Zamirlerinde Düzensizlikler (Irregularities in personal pronouns of Turkic languages)", *Eva Csato Johanson Festschrift*, (Ed. N. Demir-B. Karakoç-A. Menz, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 43-61.
- BAERMAN, M. & G. G. CORBETT, & D. P. BROWN, (2010), *Defective Paradigms: missing forms and what they tell us*, (Proceedings of the British Academy, 163), Oxford University Press, Oxford.
- BAUER, Laurie, (2004), *A Glossary of Morphology*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- BUSSMANN, Hadumod, (2006), *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, (Translation and adaptation: L. Forester-K. Kazzazi-S. Newton-E. Thompson-G. Trauth), London and New York: Routledge.
- BYBEE, Joan, (1985), *Morphology: A Study of the Relation Between Meaning and Form*, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.
- BYBEE, J. & E. Pardo, (2007), "On lexical and morphological conditioning of alternations. A nonce-probe experiment with Spanish verbs", *Frequency of Use and the Organization of Language*, (Ed. J. Bybee), Oxford: Oxford University Press, 74-100.
- BYBEE, J. & C. L. Moder, (2007), "Morphological classes as natural categories", *Frequency of Use and the Organization of Language*, (Ed. J. Bybee), Oxford: Oxford University Press, 127-147.
- CARSTAIRS, Andrew, (1988), "Some implications of phonologically conditioned suppletion", *Yearbook of Morphology* 1, (Ed. G. Booij & J. van Marle), Dordrecht: Foris, 67-94.
- CARSTAIRS-MCCARTHY, Andrew, (1998), "Paradigmatic Structure: Inflectional Paradigms and Morphological Classes", *The Handbook of Morphology*, (Ed. A. Spencer-A. Zwicky), Oxford: Blackwell, 322-34.
- CORBETT, Greville G, (2000), *Number*, New York: Cambridge University Press.
- CORBETT, Greville G, (2007), "Canonical typology, suppletion, and possible words", *Language* 83: 8-42.
- CRYSTAL, David, (2008), *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* (The sixth edition), Oxford: Blackwell Publishing.
- DURMUŞ, Oğuzhan, (2009), *Çuvaşçanın Şekil Bilgisi*, [Yayımlanmamış PhD tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne]
- ECKMANN, János, (1998a), "Harezmi Türkçesi". *Tarihi Türk Lehçeleri*. (Çev. ve Ed. M. Akalın), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 173-210.
- ECKMANN, János, (1998b), "Çağatayca". *Tarihi Türk Lehçeleri*. (Çev. ve Ed. M. Akalın), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 211-245.
- ERCİLASUN, Ahmet B., (2010), *Başlangıçtan Günümüze Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. ve Z. Akkoyunlu, (2014), *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, Marcel, (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Leiden & Boston: Brill.

- ERSOY, Feyzi, (2010), *Çuvaş Türkçesi Grameri*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- GRØNBECHE, K. (1936), *Der Türkische Sprachbau*, København: Levin & Munksgaard.
- GÜNER, Galip, (2013), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- HAMILTON, James Russel, (2011), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (Çev. Vedat Köken, 2. baskı), Ankara: TDK Yayınları.
- HARRISON, David K. (2000), *Topics in the Phonology and Morphology of Tuvan*, [Yayımlanmamış PhD tezi, Yale Üniversitesi]
- HASPELMATH, M. & A. D. Sims, (2010), *Understanding Morphology* (second edition), London: Hodder Education.
- BROWN, D. P. & A. HIPPISEY, & M. CHUMAKINA, & G. G. CORBETT, (2004), "Frequency, categories and distribution of stems", *Studies in Language* 28/2, 387-418.
- İMER, K., A. KOCAMAN ve A. S. ÖZSOY, (2011), *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- İSXAKOV, F. G. & A. A. PAL'MBAX, (1961), *Grammatika Tuvinskogo Yazıka. Fonetika i Morfolojiya*, Moskva: İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturi.
- JOHANSON, Lars, (1999), "Typological notes on aspect and actionality in Kipchak Turkic", *Tense – Aspect, Transitivity and Causativity*, (Ed. Abraham, Werner & Kulikov, Leonid), Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins. 185–206.
- JOHANSON, Lars, (2000), "Viewpoint operators in European languages", *Tense and aspect in the languages of Europe*, (Ed. Ö. Dahl) Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 27-187.
- JOHANSON, Lars, (2004), "On Turkic transformativizers and nontransformativizers", *Turkic Languages* 8, 180-190.
- JOHANSON, Lars, (2011), "Why don't they meet face to face? On hiatus-preventing allomorphy in Turkish and its relatives", *Puzzles of Language. Essays in Honour of Karl Zimmer*, (Ed. E. Erguvanlı Taylan-B. Rona), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 23-36.
- JUGE, M. L. (1999), "On the rise of suppletion in verbal paradigm". *Proceedings of the twenty-fifth annual meeting of the Berkeley Linguistics Society*, (Ed. S. S. Chang, & L. Liaw, & J. Ruppenhofer), Berkeley: BLS, 183–194.
- KARAKOÇ, Birsal, (2012), "A new analysis of non-past copular markers and corresponding copular clauses in Karakhanid Turkic", *Turkic Languages* 15, 171-193.
- KARTALLIOĞLU, Yavuz. (2008), "Osmanlı Türkçesindeki Ekler Dudak Uyumuna Göre Nasıl Okunmalıdır?", *Turkish Studies* 3/6, 449-470.
- KAYDAROV, A. T. (1966), "Uygurskiy yazık", *Yazıkı Narodov SSSR V:II Tyurkskie Yazıkı*. (Ed. N.A. Baskakov), Moskva: Nauka. 363-386.
- KOÇOĞLU GÜNDOĞDU, Vildan, (2012), *Günümüz Tuva Türkçesi (Giriş, Dil Özellikleri, Metinler, Söz Dizini)*, [Yayımlanmamış PhD tezi, Ege Üniversitesi, İzmir]
- KORKINA, E. I., E. I. UBRYATOVA, L. N. XARITONOV, and N. E. PETROV, (1982), *Grammatika Sovremennogo Jakutskogo Literaturnogo Jazyka*, Moscow: Nauka.
- LEWIS, Geoffrey, (2000), *Turkish Grammar*, New York: Oxford University Press.
- LIEBER, Rochelle, (2009), *Introducing Morphology*, New York: Cambridge University Press.
- MATTHEWS, P. H. (2007), *The concise Oxford dictionary of linguistics*, 2nd ed. Oxford: Oxford University Press.
- MEL'ÇUK, Igor, (1994), "Suppletion: Towards a logical analysis of the concept", *Studies in Language*, 18: 339–410.
- MEL'ÇUK, Igor, (2006), *Aspects of the theory of morphology* (Ed. D. Beck), Berlin & New York: Mouton de Gruyter.

TÜRK DİLLERİNDE ALOMORFİ KOŞULLANMASI

- PALMER, F. R. (1986), *Mood and modality*, Cambridge: Cambridge University Pres.
- PEKACAR, Çetin, (2007), "Kumuk Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. A. B. Ercilasun), Ankara: Akçağ, 939-1008.
- RASSADİN, V. İ. (1978), *Morfologiya Tofalarskogo Yazaka v Sravnitel'nom Osveşçenii*, Moskva: Nauka
- RENTZSCH, Julian, (2013), "Türk dillerinde kipsellik ve kipselliğin anlambilimsel haritası", *Bilig* 67, 129-168.
- RICHARDS, J. C. & R. SCHMİDT, (2002), *Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics* (third edition), London and New York: Longman.
- SAUSSURE, Ferdinand de, (1976), *Genel Dilbilim Dersleri* (Çev. B. Vardar), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SCHÖNIG, Claus, (1998), "Azerbaijani". *The Turkic Languages*, (Ed. L. Johanson-É. Á. Csató), London and New York: Routledge. 248-260.
- ŞAHİN, Erdal, (2013), "Tarihî ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Üleştirme Sayıları", *Dil Araştırmaları Dergisi* 12, 97-116.
- TEKİN, Talat, (2003a), "Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine", *Makaleler 1 Altayistik*, (Yay.Haz. E. Yılmaz-N. Demir), Ankara: Grafiker Yay, 131-138.
- TEKİN, Talat, (2003b), *Orhon Türkçesi Grameri* (2. Baskı), İstanbul: Sanat Kitabevi.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri, (1994), *Eski Türkiye Türkçesi - XV. Yüzyıl. Gramer - Metin – Sözlük*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Tuvinsko-Russkiy Slovar'* (E. R. Tenişev'in editörlüğünde pek çok yazarın katılımıyla telif edilmiştir), (1968), Moskva: Izdatelstvo 'Sovetskaya Entsiklopediya'.
- VESELINOVA, L. N. (2006), *Suppletion in Verb Paradigms*, Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- YAKUP, Abdurishid, (2009), "'Uyghur umlauting': Characteristics, diachronic aspects, consequences and triggers", *Turkic Languages* 13, 34-60.
- YAZICI ERSOY, Habibe, (2007), "Yeni Uygur Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. A.B. Ercilasun), Ankara: Akçağ, 355-427.
- YILMAZ, Emine, (2002), *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- WIERINGEN, Astrid van, (2005), "Phonology", *Encyclopedia of Linguistics*, (Ed. P. Strazny), V: 1, A-L. New York & Oxon: Fitzroy Dearborn. 840-842.

İnternet kaynakları ve veritabanları

- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_tarama&view=tarama
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78353/divanlar-ve-mesneviler.html>
<http://www.merriam-webster.com/dictionary/brethren>

